

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

*ΤΡΑΥΜΑΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΠΑΝΟΡΘΩΤΙΚΗΣ
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ.*

*Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ (FORENSIC
ARCHITECTURE) ΩΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ
ΘΥΜΑΤΩΝ.*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ
ΕΛΕΝΗΣ ΣΚΡΕΚΟΥ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ ΣΤΙΣ
«Επιστήμες της αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και
Εκπαιδευτικής Πολιτικής»

Με ειδίκευση «Ιστορική εκπαίδευση και διδακτική»

Επιβλέπων καθηγητής: Γιώργος Κόκκινος

ΦΛΩΡΙΝΑ 2023

Φύλλο Εξέτασης

1.Επόπτης: **Γιώργος Κόκκινος**

Βαθμός:

Υπογραφή: Ημερομηνία:

2.Δεύτερος Βαθμολογητής: **Ευγενία Αλεξάκη**

Βαθμός:

Υπογραφή: Ημερομηνία:

3.Τρίτος Βαθμολογητής: **Έλλη Λεμονίδου**

Βαθμός:

Υπογραφή: Ημερομηνία:

Γενικός Βαθμός:

Η συγγραφέας ΕΛΕΝΗ ΣΚΡΕΚΟΥ βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Ευχαριστίες

Με την παρούσα διπλωματική εργασία ολοκληρώνονται οι σπουδές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «Επιστήμες της αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Στις σπουδές μου ήταν καθοριστική η συμβολή των καθηγητών μου στα γνωστικά αντικείμενα που παρακολούθησα και οφείλω να τους εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες για τη συμβολή τους στην ολοκλήρωση των σπουδών μου. Ιδιαίτερα θα ήθελα να εκφράσω το σεβασμό και την εκτίμησή μου στον επιβλέποντα καθηγητή κύριο Γιώργο Κόκκινο και στα μέλη της τριμελούς επιτροπής κυρία Ευγενία Αλεξάκη και κυρία Έλλη Λεμονίδου για τη στήριξη και την καθοδήγηση που μου προσέφεραν. Ξεχωριστά οφείλω να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου, κυρία Ζέτα Παπανδρέου. Η υποστήριξή της κατά την επιλογή του θέματος αλλά και σε κάθε βήμα κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας ήταν για μένα πολύτιμη. Την ευχαριστώ από καρδιάς!

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
Abstract	6
Πρόλογος.....	7
Εισαγωγή	9
Ιστορία και Δικαιοσύνη	13
Το αίτημα για ιστορική δικαιοσύνη	13
Αμνηστία και επιτροπές αλήθειας	16
Στάδια Μεταβατικής Δικαιοσύνης	19
Ακτιβισμός και μεταβατική δικαιοσύνη.....	22
Το ζήτημα των αγνοουμένων σε Κύπρο και Χιλή	26
Κύπρος.....	26
Χιλή.....	28
Ζητήματα Επανορθωτικής Δικαιοσύνης	29
Θεωρητική προσέγγιση-Ιστορική εξέλιξη	29
Επανορθωτική Δικαιοσύνη και Ανθρώπινα Δικαιώματα.....	34
Ο αντίλογος στην επανορθωτική δικαιοσύνη.....	36
Το παράδειγμα των παραδοσιακών τελετουργιών συμφιλίωσης και συγγνώμης Sulh και Musalaha	39
Σύγχρονες τάσεις για την επανορθωτική δικαιοσύνη στην Ευρώπη.....	42
Το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Επανορθωτική Δικαιοσύνη	42
Πρακτική εφαρμογή των αρχών της επανορθωτικής δικαιοσύνης.....	44
Ζητήματα αξιολόγησης της επανορθωτικής δικαιοσύνης.....	49
Επανορθωτική δικαιοσύνη: πρακτική εφαρμογή και χρήση.....	51
Forensic Architecture (Δικανική Αρχιτεκτονική)	55
Αποδομώντας τη μετα-αλήθεια	57
Η τακτική της άρνησης	58
Εικονοχώρος- ο ρόλος της εικόνας στη διερεύνηση εγκλημάτων.....	60
Διαδικασία ανοιχτής επαλήθευσης	61
Οι Forensic Architects ως μέλη μιας ευρύτερης δικανικής συλλογικότητας.....	62
Δικανική Αισθητική	64
Κτίρια-Ιστορικά Ντοκουμέντα	67
Στο μεταξύμιο της ανιχνευσιμότητας	73
Η αρχιτεκτονική της μνήμης.....	77
Η βία στη μακρά διάρκεια.....	79
Η δράση της Forensic Architecture στην Ελλάδα.....	83

Η υπόθεση της δολοφονίας του Ζακ Κωστόπουλου.....	83
Η υπόθεση απώθησης μεταναστών και προσφύγων στον Ποταμό Έβρο	85
Πρόσφυγες και μετανάστες στο Αιγαίο	85
Η υπόθεση της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα	88
Το χρονικό της δολοφονίας.....	88
Η Forensic Architecture στην υπόθεση Φύσσα	89
Συμπεράσματα	95
Βιβλιογραφία	102
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	102
Βιβλία	102
Επιστημονικά Περιοδικά και Εφημερίδες.....	103
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	104
Βιβλία	104
Επιστημονικά περιοδικά και Εφημερίδες.....	106
Νομοθεσίες – Υπομνήματα	106
Διαδικτυακές πηγές.....	108
Κατάλογος εικόνων	110

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους τα θύματα της βίας, είτε πρόκειται για μεμονωμένα άτομα είτε για κοινότητες ή κοινωνικές ομάδες, διεκδικούν το δικαίωμά τους στην αλήθεια και την αποκατάσταση της ζημιάς που έχουν υποστεί. Αρχικά ορίζεται σύντομα η σχέση ιστορίας και δικαιοσύνης και παρατίθεται η εξέλιξη του αιτήματος για μεταβατική δικαιοσύνη και, προϊόντος του χρόνου, η ανάπτυξη των σχετικών πρακτικών εφαρμογής της. Η μελέτη του τρόπου διαχείρισης του προβλήματος των εξαφανισμένων στην Αργεντινή, την Κύπρο και τη Χιλή, αναδεικνύει με συγκεκριμένα παραδείγματα την κρίσιμη συμβολή των ακτιβιστικών κινήματων στην εξέλιξη της μεταβατικής δικαιοσύνης. Στη συνέχεια εξετάζεται εκτενώς, μέσω της μελέτης των αρχών και των πρακτικών εφαρμογής της επανορθωτικής δικαιοσύνης διεθνώς, το ζήτημα της επανόρθωσης-αποκατάστασης της ζημιάς που έχουν υποστεί τα θύματα. Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας γίνεται αναλυτική περιγραφή της δομής και της λειτουργίας του ερευνητικού κέντρου Forensic Architecture (δικανική αρχιτεκτονική) με έμφαση στη συμβολή του ως πρακτικής αποκατάστασης των θυμάτων. Μελετώνται οι έρευνες που πραγματοποίησαν οι Forensic Architects στην Ελλάδα και ανά τον κόσμο. Η υπόθεση της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα παρουσιάζεται αναλυτικά προκειμένου να αναδειχθεί ο ρόλος των Forensic Architects στη υποστήριξη των θυμάτων στον αγώνα των ίδιων ή των οικογενειών τους για διερεύνηση της αλήθειας και απόδοσης δικαιοσύνης με ταυτόχρονη αναμόρφωση του σχετικού ιστορικού αφηγήματος.

Λέξεις κλειδιά: μεταβατική δικαιοσύνη, επανορθωτική δικαιοσύνη, Forensic Architecture (δικανική αρχιτεκτονική), Παύλος Φύσσας

Abstract

This study focuses on exploring the ways in which victims of violence, whether they are individuals, communities or social groups, claim their right to the truth and reparation for the harm they have suffered. It begins by briefly defining the relationship between history and justice and sets out the evolution of the demand for transitional justice and, over time, the development of relevant practices for its implementation. The study of how the problem of the disappeared in Argentina, Cyprus and Chile is managed highlights with concrete examples the crucial contribution of activist movements to the development of transitional justice. The issue of reparation for the harm suffered by victims is then examined, through a study of the principles and practices of the application of restorative justice internationally. The second part of this paper provides a detailed description of the structure and operation of the Forensic Architecture research centre, with an emphasis on its contribution as a restorative practice for victims. The research conducted by Forensic Architects in Greece and around the world is studied. The case of the murder of Pavlos Fyssas is presented in detail in order to highlight the role of Forensic Architects in supporting the victims in their or their families' struggle for the investigation of the truth and justice, while at the same time reshaping the relevant historical narrative.

Keywords: transitional justice, restorative justice, Forensic Architecture, Pavlos Fyssas

Πρόλογος

Το βράδυ της τρίτης Ιουλίου του 1966 δολοφονείται στην πόλη Μόρφου της επαρχίας Λευκωσίας στην Κύπρο ο Έλληνας στρατιώτης Νικόλαος Δεμπέλας. Ο Νικόλαος Δεμπέλας ήταν ένας από τους πολλούς στρατιώτες που το 1964 μεταφέρθηκαν, υπό συνθήκες απόλυτης μυστικότητας, από την Ελλάδα στην Κύπρο. Ήταν μέλος της Ελληνικής Μεραρχίας που δημιουργήθηκε από τον τότε πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου, σε συνεργασία με τον Υπουργό Άμυνας Πέτρο Γαρουφαλιά, προκειμένου να προστατέψει το νησί από τις τουρκικές επεκτατικές βλέψεις. Όλα τα μέλη της Ελληνικής Μεραρχίας εφοδιάστηκαν με κυπριακά διαβατήρια από την Πρεσβεία της Κύπρου στην Αθήνα (Αυγουστής, 2022). Από τη στιγμή που αναχώρησε από την Ελλάδα ο Νικόλαος Δεμπέλας ήταν πλέον ο Έλληνας Κύπριος Νικόλαος Χατζηνικολάου, δάσκαλος στο επάγγελμα, με καταγωγή από τη Λάρνακα.

Το καλοκαίρι του 1966, και ενώ απομένει λίγος καιρός έως την απόλυσή του, ο θάνατός του βυθίζει στη θλίψη την οικογένειά του. Από την πρώτη στιγμή οι οικείοι ξεκινούν έναν αγώνα για να μάθουν πώς και γιατί χάθηκε ένας νέος άνθρωπος μόλις είκοσι τριών ετών. Σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή που τους κοινοποιείται, δράστης της δολοφονίας ήταν ο Χ.Π., φαντάρος με καταγωγή από τη Λέσβο, ο οποίος τελώντας σε κατάσταση μέθης και μετά από έντονο διαπληκτισμό, δολοφόνησε με μαχαίρι το Νικόλαο Δεμπέλα ενώ εκείνος εκτελούσε χρέη σκοπού στην είσοδο του στρατοπέδου. Η οικογένεια διαπιστώνει την ύπαρξη σημαντικών κενών στο επίσημο κρατικό αφήγημα και συνεχίζει με ό,τι μέσο διαθέτει την έρευνα για την αποκάλυψη της αλήθειας. Ωστόσο, η χώρα βρίσκεται ήδη σε περίοδο έντονης πολιτικής αναταραχής, με αποκορύφωμα το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, οπότε οι προσπάθειες της οικογένειας πέφτουν στο κενό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, στρατιωτικές πηγές δέχονται να μιλήσουν ανεπίσημα στους συγγενείς κάνοντας λόγο για συμπλοκή με Τούρκους παραστρατιωτικούς και προτρέποντάς τους έμμεσα να σταματήσουν τις έρευνες. Οι γονείς του Νικόλαου Δεμπέλα φεύγουν από τη ζωή χωρίς να έχουν λάβει, ξεκάθαρη, πειστική απάντηση για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έχασε τη ζωή του το παιδί τους. Σε συνέντευξή της στον Αυγουστίνο Αυγουστή,¹ το Μάρτιο του 2022, η 72χρονη αδελφή του θύματος, Πετρούλα

---

¹ Ο Αυγουστίνος Αυγουστής είναι πρόεδρος του Συλλόγου Κυπρίων Νομού Λάρισας από το 1992 έως και σήμερα. Έχει δημοσιεύσει εκατοντάδες άρθρα και δοκίμια περί εθνικών, πολιτικών,

Δεμπέλα, αποτυπώνει με μια φράση το ερώτημα που παραμένει αναπάντητο και προκαλεί, έως και σήμερα, προβληματισμό και πόνο στην οικογένειά του: *«Όσο και να προσπαθήσαμε στάθηκε αδύνατον να μάθουμε τις πραγματικές συνθήκες θανάτου του. Το φέρετρο δεν άνοιξε ποτέ. Δεν το επέτρεψαν οι τότε άρχοντες της πολιτείας και του στρατεύματος...»* (Αυγουστής, 2022).

Η ιστορία του Νικόλαου Δεμπέλα αποτέλεσε την αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης. Για μένα ο *«φαντάρος της ένδοξης Ελληνικής Μεραρχίας που γύρισε νεκρός από την Κύπρο»*, όπως τον περιγράφει ο Αυγουστίνος Αυγουστής, δεν ήταν άλλος από τον αδελφό της μητέρας μου, τον θείο Νίκο. Παρότι τα αδέλφια μου κι εγώ γεννηθήκαμε πολλά χρόνια μετά το θάνατό του, ο πόνος για την απώλειά του έγινε και δικός μας πόνος και η ανάγκη για αποκάλυψη της αλήθειας και δική μας ανάγκη. Η παρούσα εργασία δεν είναι παρά μια προσπάθεια να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους οι οικογένειες των θυμάτων αναζήτησαν και αναζητούν την αλήθεια για τους αγαπημένους τους. Κύριο ζητούμενο είναι η κατανόηση του πώς αποδίδεται δικαιοσύνη μέσα και έξω από δικαστικές αίθουσες με ταυτόχρονη αναδιάταξη του ιστορικού αφηγήματος και ηθική αποκατάσταση της μνήμης των θυμάτων. Ο συνδετικός ιστός που διατρέχει την εργασία αποτυπώνεται γλαφυρά στην απάντηση που έδωσε η γιαγιά μου, Μαρία Δεμπέλα, σε τοπικό πολιτευτή του Νομού Λάρισας όταν εκείνος της πρότεινε *«να της βγάλει μια σύνταξη και να σταματήσει να σκαλίζει αυτή την υπόθεση»*. *«Τίποτα δεν κατάλαβες παιδί μου»* του είπε *«Δεν χρειάζομαι ούτε τις συντάξεις σου, ούτε τίποτα. Μόνο την αλήθεια για το μοναχογιό μου θέλω να μάθω. Μόνο την αλήθεια χρειάζομαι...»*. Αυτή η ανάγκη για την αποκάλυψη της αλήθειας και την απόδοση δικαιοσύνης είναι άλλωστε που συνδέει μεταξύ τους τα θύματα της βίας από όπου αυτή κι αν προέρχεται.

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη ξεκινά με μια σύντομη εισαγωγική τοποθέτηση με αντικείμενο τη σχέση ιστορίας και δικαιοσύνης. Πρόκειται για μία σχέση πολυεπίπεδη η οποία συχνά ακροβατεί μεταξύ της ιστορικής αλήθειας και της ηθικής δεοντολογίας. Οι περίοδοι οι οποίες κατά κύριο λόγο απαιτούν την εφαρμογή πρακτικών απόδοσης ιστορικής δικαιοσύνης είναι οι περίοδοι μετάβασης που ακολουθούν γεγονότα όπως εμπόλεμες διακρατικές και εμφύλιες συγκρούσεις ή καταστάσεις συνταγματικής εκτροπής κατά τις οποίες διαπράττονται συνήθως εγκλήματα σε μαζική κλίμακα και υπό συνθήκες ακραίας βίας. Η διεθνής εμπειρία αναδεικνύει πως σε μετασυγκρουσιακές περιόδους οι κοινωνίες επιλέγουν τους τρόπους μετάβασης σε συνθήκες κοινωνικής σταθερότητας ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, αλλά και ανάλογα με τα χαρακτηριστικά αυτής καθ' εαυτής της σύγκρουσης.

Η σύντομη εισαγωγική τοποθέτηση ακολουθείται από τη διερεύνηση των μεταβατικών πρακτικών που εφαρμόστηκαν στα τέλη του εικοστού αιώνα κυρίως σε χώρες της Λατινικής Αμερικής οι οποίες εξήλθαν από περιόδους δικτατορικής διακυβέρνησης. Εξετάζεται επίσης το παράδειγμα της Νότιας Αφρικής το οποίο κατέχει εξέχουσα θέση στη βιβλιογραφία περί μεταβατικής δικαιοσύνης. Το ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση εστιάζεται στα πεπραγμένα της Επιτροπής Αλήθειας της Νότιας Αφρικής, η οποία χάριν της διατήρησης της εύθραυστης εσωτερικής σταθερότητας στη χώρα φαίνεται να μην ικανοποίησε, στο βαθμό που θα έπρεπε, την ανάγκη των θυμάτων για διερεύνηση της αλήθειας και επανόρθωσης της βλάβης που είχαν υποστεί.

Στο σημείο αυτό, περιγράφονται τα τρία στάδια της μεταβατικής δικαιοσύνης σύμφωνα με το μοντέλο που προτείνει ο Ιωσήφ Κόβρας. Ως πρώτο στάδιο, αμέσως μετά τη μετάβαση, ορίζεται αυτό της «θεσμοθετημένης σιωπής» όπου όλοι γνωρίζουν για τη βία και τα αποτελέσματά της, αλλά επιλέγουν ή αναγκάζονται να σιωπούν. Συνήθως σε αυτό το στάδιο έχουμε και την εφαρμογή νόμων ευρείας αμνήστευσης υπέρ των θυτών. Ακολουθεί το στάδιο της «εγκληματολογικής αλήθειας» όπου, στις περιπτώσεις ακούσιων εξαφανίσεων που μελετά ο Κόβρας, οι συγγενείς, συνεπικουρούμενοι από ομάδες επιστημόνων, ικανοποιούν την ανθρωπιστική τους ανάγκη για εύρεση και ταυτοποίηση των σορών των οικείων τους. Τελευταίο έρχεται το στάδιο της «ευρύτερης αλήθειας» όπου οι συνθήκες είναι πλέον ώριμες ώστε να διερευνηθεί πώς και από ποιους διαπράχθηκε κάθε έγκλημα, να ασκηθούν διώξεις και να αποδοθούν ποινικές ευθύνες στους δράστες.

Με αφορμή τη διαπίστωση πως συχνά, για να λειτουργήσουν οι μηχανισμοί της μεταβατικής δικαιοσύνης, απαιτούνται συντονισμένες προσπάθειες από φορείς της τοπικής κοινότητας, ανθρωπιστικές και ακτιβιστικές οργανώσεις και κοινωνικές συλλογικότητες, εξετάζεται στη συνέχεια ο ρόλος των ομάδων των συγγενών στην εξέλιξη απόδοσης δικαιοσύνης στην περίπτωση των εξαφανισμένων σε Αργεντινή, Κύπρο και Χιλή. Το παράδειγμα της κάθε μίας από τις τρεις αυτές χώρες αναδεικνύει τον πολυδιάστατο ρόλο του ακτιβισμού στην εξέλιξη της μεταβατικής δικαιοσύνης. Οι κινητοποιήσεις των μητέρων και των γιαγιάδων των εξαφανισμένων στην Αργεντινή συνέβαλαν τα μέγιστα στην εξέλιξη της εγκληματολογικής και ιατροδικαστικής επιστήμης και η γνώση που αποκτήθηκε στον τομέα της αποκάλυψης της εγκληματολογικής αλήθειας αποτελεί σημείο αναφοράς για την προώθηση αντίστοιχων υποθέσεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Στην Κύπρο, όσο το ζήτημα των αγνοουμένων αποτελούσε για την ελληνική πλευρά άμεση συνάρτηση του κυπριακού προβλήματος, ενώ στην τουρκική πλευρά απαγορεύονταν κάθε αναφορά σε αυτό, ελάχιστη πρόοδος υπήρξε ως προς την αποκάλυψη της εγκληματολογικής αλήθειας. Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, οι ενώσεις των συγγενών Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων αγνοούμενων κατάφεραν να έρθουν σε επαφή και πέτυχαν μέσω της συνεργασίας και της αλληλεγγύης που αναπτύχθηκε μεταξύ τους, εντυπωσιακά αποτελέσματα στο κομμάτι της εύρεσης και ταυτοποίησης των σορών των οικείων τους. Στη Χιλή, οι οικογένειες των εξαφανισμένων, χάρη στον ακούραστο αγώνα τους για τριάντα και πλέον χρόνια, κατάφεραν να σημειώσουν σημαντική πρόοδο ως προς την αποκατάσταση της ευρύτερης αλήθειας. Το δικαστικό σώμα έγινε, προϊόντος του χρόνου, σύμμαχος των συγγενών στον αγώνα τους και πολλοί από τους δράστες ερευνήθηκαν, διώχθηκαν ποινικά και καταδικάσθηκαν για εγκλήματα παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Τα επόμενα κεφάλαια αφιερώνονται στη μελέτη ζητημάτων επανορθωτικής δικαιοσύνης. Η επανορθωτική δικαιοσύνη είναι μια εναλλακτική μορφή δικαιοσύνης που επιδιώκει την επανόρθωση της βλάβης που έχουν υποστεί τα θύματα και τη συμφιλίωση δραστών και θυμάτων. Η μεταβατική δικαιοσύνη έχει παρόμοιους στόχους, αλλά αποσκοπεί στην προώθηση της συμφιλίωσης μεταξύ των δραστών και των καταπιεσμένων ομάδων σε κλίμακα κοινότητας ή ακόμη και έθνους. Οι αξίες της αλήθειας, της λογοδοσίας, της επανόρθωσης, της συμφιλίωσης, της επίλυσης των συγκρούσεων και της δημοκρατικής συμμετοχής αποτελούν τους πυλώνες τόσο της επανορθωτικής όσο και της μεταβατικής δικαιοσύνης. Πρόκειται για δύο μορφές

εναλλακτικής δικαιοσύνης (μη τιμωρητικής - ποινικής) που αποσκοπούν στην αποκατάσταση των κοινωνικών δεσμών μέσω της εξιστόρησης της αλήθειας, της μαρτυρίας και της αντιμετώπισης των βίαιων τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος (The Spaces of Restorative and Transitional Justice, 2022).

Η εφαρμογή πρακτικών επανορθωτικής δικαιοσύνης αποτελεί ζήτημα μείζονος σημασίας για τα θύματα. Για το λόγο αυτό στην παρούσα εργασία γίνεται εκτενής μελέτη της επανορθωτικής δικαιοσύνης σε τρία κεφάλαια. Αρχικά, περιγράφεται η εξέλιξή της από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 έως σήμερα και εξετάζεται το ισχύον θεσμικό πλαίσιο στην Ευρώπη, η λειτουργία της σε συνάρτηση με τα κοινωνικά κινήματα και η σύνδεσή της με θέματα υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στη συνέχεια αναλύονται οι σύγχρονες τάσεις στον τομέα της επανορθωτικής δικαιοσύνης με οδηγό το *Εγχειρίδιο για τις αξίες και τα πρότυπα εφαρμογής των πρακτικών επανορθωτικής δικαιοσύνης* (Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice) που εκδόθηκε το 2021 από το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Επανορθωτική Δικαιοσύνη (European Forum for Restorative Justice (EFRJ)). Στο τρίτο και τελευταίο τμήμα αυτής της ενότητας παρουσιάζεται ο τρόπος εφαρμογής της επανορθωτικής δικαιοσύνης ανά τον κόσμο, σε κράτη στα οποία έχει ενσωματωθεί στο θεσμικό πλαίσιο απόδοσης δικαιοσύνης.

Το δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης είναι αφιερωμένο στη διερεύνηση της λειτουργίας και της δράσης της ομάδας Forensic Architecture (δικανική αρχιτεκτονική), ενός ερευνητικού κέντρου με έδρα το Πανεπιστήμιο Goldsmiths στο Λονδίνο. Οι Forensic Architects (δικανικοί αρχιτέκτονες) είναι μια πολυσυλλεκτική ομάδα εξειδικευμένων επαγγελματιών που απαρτίζεται μεταξύ άλλων από αρχιτέκτονες, νομικούς, δημοσιογράφους, προγραμματιστές, καλλιτέχνες και κινηματογραφιστές. Οι έρευνες τους εστιάζουν σε θέματα παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων ιδιαίτερα όταν στη θέση του θύτη βρίσκονται κράτη, στρατοί, κρατικοί μηχανισμοί καταστολής και οικονομικά ισχυροί δρώντες. Τα ευρήματά τους αξιοποιούνται τόσο εντός όσο και εκτός των δικαστικών αιθουσών με στόχο την αποκάλυψη της αλήθειας και την αποκατάσταση, υλική ή και ηθική, της ζημιάς που έχουν υποστεί τα θύματα και οι οικογένειές τους. Η δράση τους διέπεται από τις θεμελιώδεις αξίες της επανορθωτικής δικαιοσύνης ενώ προσδίδει στα θύματα ορατότητα και πολύπλευρη υποστήριξη προκειμένου να διεκδικήσουν την απόδοση δικαιοσύνης. Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις η δράση τους συμβάλλει

καθοριστικά στην ανάδειξη πτυχών της ιστορίας που έχουν παραποιηθεί ή έχουν παραληφθεί από το επίσημο ιστορικό αφήγημα.

Οι ερευνητές της Forensic Architecture αξιοποιούν τα μέσα που προσφέρει η σύγχρονη τεχνολογία προκειμένου να ανασυνθέσουν τη χωρο - χρονική αλληλουχία των γεγονότων με στόχο να αναδείξουν το τι πραγματικά συνέβη κατά την τέλεση ενός εγκλήματος. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας περιγράφονται αναλυτικά οι τομείς δραστηριότητας των δικανικών αρχιτεκτόνων. Παρουσιάζονται συγκεκριμένα παραδείγματα άσκησης δικανικής αρχιτεκτονικής, όπως η υπόθεση της επίθεσης του ρωσικού στρατού με πυραύλους στον πύργο της τηλεόρασης του Κιέβου τον Μάρτιο του 2022. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον εστιάζεται στη δράση της δικανικής αρχιτεκτονικής - Forensic Architectur στην Ελλάδα. Αφού προηγηθεί μια συνοπτική αναφορά ελληνικών υποθέσεων που έχει αναλάβει, ακολουθεί η σε βάθος μελέτη της συμμετοχής της στην υπόθεση δολοφονίας του Παύλου Φύσσα. Χάρη στα ευρήματα της έρευνας των δικανικών αρχιτεκτόνων, τα οποία παρουσιάστηκαν επίσημα στο δικαστήριο από τους συνηγόρους της οικογένειας Φύσσα, οι αστυνομικοί της ομάδας ΔΙ.ΑΣ. άλλαξαν στο Εφετείο τις καταθέσεις που είχαν δώσει πρωτόδικα σχετικά με τη θέση που βρίσκονταν κατά την ώρα της δολοφονίας. Μέσω των παραδειγμάτων και της μελέτης περίπτωσης της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα αναδεικνύεται η πολύπλευρη συμβολή της Forensic Architecture ως πρακτικής αποκατάστασης των θυμάτων, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για υποθέσεις όπου στη θέση αυτού που ασκεί τη βία βρίσκονται θεσμικά ή και οικονομικά ισχυροί όπως για παράδειγμα κράτη, στρατοί, άλλοι κατασταλτικοί θεσμοί ή πολυεθνικές εταιρείες.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρατίθενται τα συμπεράσματα της έρευνας. Επιβεβαιώνεται πως η ικανοποίηση της ανάγκης των θυμάτων για αποκατάσταση της αλήθειας και επανόρθωση της ζημιάς που έχουν υποστεί αποτελεί πάγιο αίτημα κινήσεων ή ακτιβιστικών οργανώσεων που σε παγκόσμιο επίπεδο υπερασπίζονται τα θύματα της βίας από όπου κι αν αυτή προέρχεται. Αναγνωρίζεται η επανορθωτική δικαιοσύνη ως η πιο πρόσφορη πρακτική ικανοποίησης του αιτήματος αυτού και περιγράφεται πως η ιστορική δικαιοσύνη αποκαθίσταται μέσω των επανορθωτικών αυτών πρακτικών εντός και εκτός δικαστικών αιθουσών. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη σύνδεση της Forensic Architecture με τις αποκαταστατικές διαδικασίες ενώ στο τέλος προτείνονται θέματα για περαιτέρω μελέτη και έρευνα σε σχέση με τα αντικείμενα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία.

Ιστορία και Δικαιοσύνη

Το αίτημα για ιστορική δικαιοσύνη

Ιστορία και Δικαιοσύνη διατηρούν διαχρονικά μία σύνδεση η οποία κατά τους Κόκκινο, Κιμουρτζή και Καρασαρίνη είναι *«λεπτή, περίπλοκη και περιπλεγμένη»*. Σύμφωνα με την επικρατούσα σήμερα τάση, ο ρόλος του ιστορικού είναι να χρησιμοποιεί τα μεθοδολογικά εργαλεία της επιστήμης του ώστε να ερμηνεύει και να κατανοεί τα γεγονότα και όχι να αποδίδει δικαιοσύνη. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν ο ιστορικός αναλαμβάνει ρόλο πραγματογνώμονα, μάρτυρα ή και δικαστή ελλοχεύει ο κίνδυνος να απομακρυνθεί από τη διερεύνηση της ιστορικής αλήθειας προς όφελος της ηθικής. Για να γίνει εφικτή μια ορθολογική κριτική αποτίμηση γεγονότων του παρελθόντος, είναι απαραίτητη η οριοθέτησή της εντός ενός πλαισίου επιστημονικών ιστορικών κριτηρίων βασισμένων στις θεμελιώδεις, οικουμενικά αποδεκτές ηθικές αξίες του δυτικού δικαίου. Ταυτόχρονα, κατά την αξιολόγηση ιστορικών γεγονότων θα πρέπει να διερευνάται και να συνεκτιμάται το κίνητρο του εκάστοτε ιστορικού δράστη, ενώ οι πράξεις του μελετώνται πάντα σε συνάρτηση με το αξιακό σύστημα της ιστορικής κοινωνίας εντός της οποίας αυτός γεννήθηκε, μεγάλωσε και εξελίχθηκε, διαμόρφωσε τις αντιλήψεις και τις στάσεις του και εν τέλει έδρασε (Κόκκινος, Κιμουρτζής, & Καρασαρίνης, 2020:7-12).

Κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα η ανθρωπότητα βίωσε μία σειρά τραυματικών γεγονότων. Έλαβαν χώρα παγκόσμιοι, διακρατικοί και εμφύλιοι πόλεμοι, όπως επίσης, σε κάθε γωνιά του πλανήτη, κατάφωρες παραβιάσεις και καταπατήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από αυταρχικά καθεστώτα, φυλετικές και κάθε είδους ρατσιστικές βιαιοπραγίες. Επιτομή, ως προς το μέγεθος και την έντασή της, θηριωδία, αναμφίβολα είναι το Ολοκαύτωμα. Η ιστορική μοναδικότητά του έγκειται *«στον βιομηχανοποιημένο χαρακτήρα της εξόντωσης, στην προφανή έλλειψη λειτουργικότητας καθώς και στη δομική σχέση του με την ιδεολογία του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού»* (Κόκκινος, 2007:20). Η προσπάθεια του δυτικού κόσμου να αναμετρηθεί με την οδυνηρή μνήμη του Ολοκαυτώματος ήταν εκείνη που κύρια πυροδότησε τη δημόσια συζήτηση περί ιστορικής δικαιοσύνης. Η προσοχή στράφηκε σε σχεδιασμό δράσεων που θα απέτρεπαν την επανάληψη τέτοιων δραματικών γεγονότων στο μέλλον. Η ιστορική γνώση κλήθηκε να λειτουργήσει ως ένας μηχανισμός πρόληψης μέσω της ανάδειξης των αιτιών που γεννούν φαινόμενα όπως ο εθνικισμός, ο ρατσισμός και η τρομοκρατία, ούτως ώστε να σταματήσει η αέναη αναπαραγωγή των δεινών που αυτά συνεπάγονται.

Με αφετηρία τις δίκες της Νυρεμβέργης και στη συνέχεια με τη δίκη του Eichmann το 1961 στο Ισραήλ, η απονομή δικαιοσύνης έπαυε να περιορίζεται εντός των εθνικών συνόρων και έγινε υπόθεση διεθνούς ενδιαφέροντος. Στις δίκες της Νυρεμβέργης υιοθετήθηκε και ορίστηκε για πρώτη φορά ο όρος *«εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας»*. Από εκεί και μετά σε πολλές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα κατά τη μετάβαση χωρών από περιόδους αυταρχικής διακυβέρνησης σε δημοκρατική συγκρότηση και λειτουργία του κράτους, το εθνικό δίκαιο αντικαταστάθηκε προσωρινά από διεθνείς νομικούς κανονισμούς οι οποίοι εμπεριείχαν το στοιχείο της ηθικής διάστασης που έλειπε, κατά την περίοδο της μετάβασης, από το ισχύον εθνικό δίκαιο. Η προσπάθεια επανόρθωσης των συντελεσμένων *«εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας»* έλαβε τη μορφή της νομικής, μέσω της δικαστικής οδού, και της συμβολικής, μέσω της αναθεώρησης του ιστορικού αφηγήματος, επανόρθωσης.

Οι δίκες της Νυρεμβέργης αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα ανταποδοτικής - τιμωρητικής δικαιοσύνης. Πρόκειται για δίκες κατά τις οποίες καταλογίστηκαν στους ενόχους ευθύνες και επιδικάστηκαν συγκεκριμένες ποινές προκειμένου να τιμωρηθούν για τα εγκλήματα πολέμου που διέπραξαν. Ανάλογα παραδείγματα τιμωρητικής δικαιοσύνης είχαμε, μετά το πέρας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, σε ολόκληρη την Ευρώπη σε πολυάριθμες περιπτώσεις ανθρώπων που θεωρήθηκε πως έτρεφαν φιλοναζιστικά αισθήματα και φέρονται να συνεργάστηκαν με οποιονδήποτε τρόπο με τους Ναζί. Οι ποινές που τους επιβλήθηκαν ποικίλλουν από φυλάκιση, στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων και δημόσια διαπόμπευση έως εξορία ή και θανατική καταδίκη. Το εύλογο ωστόσο ερώτημα που τίθεται εδώ είναι, το κατά πόσο ένα δικαστήριο είναι σε θέση να κρίνει και να επιβάλει ποινές, με βάση το τρέχον νομικό πλαίσιο, αναδρομικά, για εγκλήματα που τελέστηκαν στο παρελθόν και σε συνθήκες όπου δεν ίσχυαν οι ίδιοι νόμοι με αυτούς του παρόντος. Μια ικανοποιητική απάντηση στο ως άνω ερώτημα θα μπορούσε να δοθεί με βάση τη φύση των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, η οποία αντιβαίνει στους οικουμενικά αποδεκτούς κανόνες για τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, άρα δικαιολογείται η αναδρομική δίωξη και τιμωρία τους με βάση τα όσα επιτάσσει η ηθική και όχι το γράμμα του νόμου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο επιζών της σφαγής του Διστόμου Αργύρης Σφουντούρης: ««Το θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων είναι ένας βαρυσήμαντος διεθνής ηθικός κανόνας. [...] Νόημα των πολεμικών αποζημιώσεων ήταν και είναι εξαρχής να μπορέσουν να εμποδίστουν μακροπρόθεσμα και απόλυτα οι πολεμικές πρωτοβουλίες

και ενέργειες των κρατών. [...] Αυτός είναι ο κύριος σκοπός της απαίτησης πολλών αποζημιώσεων, όπως ήδη εδώ και εκατό χρόνια καθορίζει το διεθνές δίκαιο» (Παπανδρέου,2018:21).

Στον αντίποδα της ανταποδοτικής δικαιοσύνης βρίσκονται η επανορθωτική και η μεταβατική δικαιοσύνη. Εδώ οι διαδικασίες απόδοσης δικαιοσύνης δεν εστιάζουν στην επιδίκαση ποινών και την τιμωρία των δραστών, αλλά στην ηθική ή και υλική αποκατάσταση της ζημιάς που έχουν υποστεί τα θύματα. Η ιστορική δικαιοσύνη δεν λαμβάνει τη μορφή συμψηφισμού των δεινών ή «διόρθωσης του παρελθόντος», αντίθετα γίνεται προσπάθεια καταγραφής των βιωμάτων όλων όσοι μετείχαν του τραυματικού παρελθόντος, τα οποία εκ των πραγμάτων διατηρούν συγκρουσιακό χαρακτήρα και εκφράζουν αντικρουόμενα συμφέροντα. Μια τέτοιου είδους διαδικασία κρίνεται επιτυχής υπό τον όρο ότι με το πέρας της θα καταλήξει σε νομική συμφωνία και στη συνομολόγηση μιας κοινής κουλτούρας μνήμης. Τα εγκλήματα που τελέστηκαν εις βάρος των θυμάτων γίνονται ορατά στη δημόσια σφαίρα, η προκληθείσα βλάβη επανορθώνεται στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό, ενώ ανοίγει ο δρόμος προς την αναθεώρηση της συλλογικής ταυτότητας και την κοινωνική συμφιλίωση. Σύμφωνα με τους Κόκκινο, Κιμουρτζή και Καρασαρίνη, ενδεικτικό παράδειγμα εφαρμογής μεταβατικής δικαιοσύνης αποτελούν, μεταξύ άλλων, η αμνηστία και η σύσταση και λειτουργία επιτροπών αλήθειας και συμφιλίωσης (Κόκκινος, Κιμουρτζής, & Καρασαρίνης, 2020:20-28). Σε συλλογικό επίπεδο η απόδοση δικαιοσύνης σύμφωνα με τις αρχές και τις αξίες της μεταβατικής δικαιοσύνης πραγματοποιείται μέσω συντονισμένων κοινωνικοπολιτικών διεργασιών οι οποίες οδηγούν στον μετασχηματισμό της ιστορικής αλήθειας με τρόπο που προάγει τόσο τη συλλογική όσο και την ατομική αποδοχή του τραυματικού παρελθόντος. Γίνεται φανερό πως η ιστοριογραφία και η Δημόσια Ιστορία επηρεάζονται και ταυτόχρονα επηρεάζουν τις εξελίξεις σε θέματα επανορθωτικής και μεταβατικής ιστορικής δικαιοσύνης διατηρώντας με αυτές τις εναλλακτικές μορφές δικαιοσύνης μια σχέση δυναμική και αμφίδρομη (Κόκκινος,2022:1). Μεταξύ των προγραμμάτων μεταβατικής δικαιοσύνης που έλαβαν χώρα στο πρόσφατο παρελθόν εμβληματική θέση κατέχουν εκείνα που εφαρμόστηκαν σε χώρες της Λατινικής Αμερικής, όπως η Αργεντινή και η Χιλή, καθώς και στη Νότια Αφρική. Στην Αργεντινή, το 1983, μετά τη λήξη της επτάχρονης περιόδου κατά την οποία η κοινωνία δυναστευόταν από το σκληρό δικτατορικό καθεστώς, πραγματοποιήθηκε η μετάβαση σε δημοκρατική διακυβέρνηση. Η νέα κυβέρνηση επέδειξε

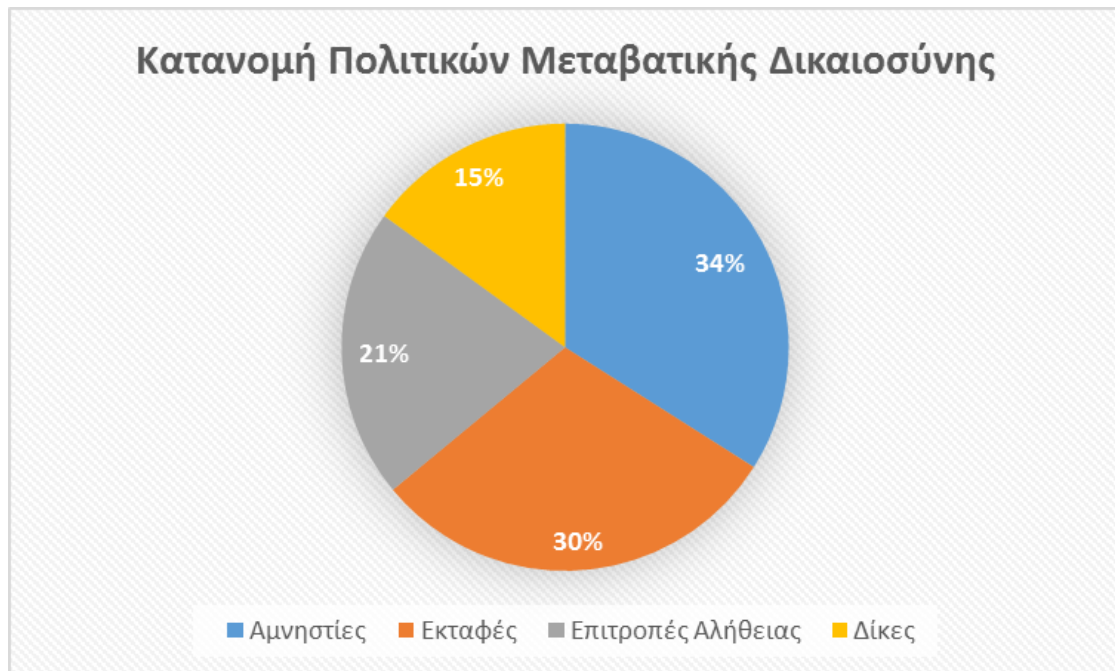
αποφασιστικότητα ως προς τη διερεύνηση των περιστατικών παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δη της εξαφάνισης πολυάριθμων πολιτών κατά την περίοδο της δικτατορίας. Ψηφίστηκε τότε μια σειρά νόμων με στόχο την αποκατάσταση της ζημιάς που είχαν υποστεί τα θύματα. Μεταξύ άλλων, κατοχυρώθηκαν νομοθετικά δικαιώματα αποζημιώσεων και θετικών διακρίσεων (διορισμοί, υποτροφίες, κοινωνικές παροχές) υπέρ των οικογενειών των θυμάτων. Για περισσότερο από μία δεκαετία, η κοινωνία της Αργεντινής ταλανιζόταν από προβληματισμούς για το κατά πόσο η αποδοχή κάποιου είδους αποζημίωσης συνεπάγονταν αυτόματα σιωπηρή αναγνώριση του αγνοούμενου ως νεκρού, αλλά και την παραίτηση της οικογένειάς του από κάθε περαιτέρω απαίτηση για εξιχνίαση της αλήθειας και απονομή δικαιοσύνης. Σε μια προσπάθεια να κατευνάσει τις σχετικές ανησυχίες που βασάνιζαν το κοινωνικό σύνολο η κυβέρνηση της Αργεντινής προχώρησε το 1994 στην παραχώρηση του δικαιώματος επιλογής είσπραξης αποζημίωσης ή όχι σε κάθε οικογένεια θύματος ξεχωριστά (Παπανδρέου, 2020:313-314).

Αμνηστία και επιτροπές αλήθειας

Η παροχή αμνηστίας χρησιμοποιείται σε μεγάλο ποσοστό από τις κοινωνίες ως εργαλείο μεταβατικής δικαιοσύνης προκειμένου να διασφαλισθεί ένα ελάχιστο επίπεδο ασφάλειας και κοινωνικής σταθερότητας ούτως ώστε να ανοίξει ο δρόμος για άλλες δράσεις, όπως οι εκταφές των σορών των εξαφανισμένων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως το παράδειγμα της Χιλής, στο οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στο οικείο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, οι ποινικές διώξεις των δραστών. Στο σχήμα 1 αποτυπώνεται συνοπτικά η Κατανομή Πολιτικών Μεταβατικής Δικαιοσύνης, όπως προέκυψε μετά από εκτεταμένη έρευνα σε βάσεις δεδομένων παγκοσμίως σχετικά με την κατά τόπους αντιμετώπιση του ανθρωπιστικού ζητήματος των εξαφανισμένων (Κόβρας,² 2021:54-55). Γίνεται ξεκάθαρη η πρωτεύουσα σημασία που δίνεται στην αμνηστία σε ποσοστό 34% με τις εκταφές να ακολουθούν με 30%, καθώς έρχονται να ικανοποιήσουν την επιτακτική ανθρωπιστική ανάγκη για ταυτοποίηση των αγνοουμένων, ενώ οι επιτροπές αλήθειας φαίνεται να λειτουργούν σε περίπου μία στις πέντε περιπτώσεις. Οι ποινικές διώξεις παραμένουν σε κάθε περίπτωση χαμηλά και δεν ξεπερνούν σε ποσοστό το 15%.

---

² Ο Ιωσήφ Κόβρας είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κύπρου, ενώ την περίοδο 2016-2020 δίδαξε Πολιτική Επιστήμη στο City University of London. Η έρευνά του εστιάζει κυρίως στις πολιτικές μεταβατικής δικαιοσύνης (transitional justice) σε βαθιά διαιρεμένες κοινωνίες.

Σχήμα 1: Κατανομή Δημόσιων Πολιτικών Μεταβατικής Δικαιοσύνης στην Αντιμετώπιση των Εξαφανισμένων (Κόβρας,2021:55)

Οι επιτροπές αλήθειας διερευνούν τη φύση των εγκλημάτων παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όλους εκείνους τους παράγοντες που οδήγησαν σε αυτό το είδος εγκληματικής δραστηριότητας. Η λειτουργία τους αποτελεί ένα ενδιάμεσο στάδιο, μια συμβιβαστική λύση για την αντιμετώπιση του τραυματικού παρελθόντος καθώς κινούνται μεταξύ των δύο άκρων, αυτού της απόλυτης ατιμωρησίας και εκείνου της άσκησης ποινικών διώξεων εναντίον των δραστών. Οι πρώτες επιτροπές αλήθειας ιδρύθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Λατινικής Αμερικής. Το σημείο σύνδεσης μεταξύ των Λατινοαμερικανικών χωρών ήταν οι αθρόες εξαφανίσεις πολιτών ως αποτέλεσμα μιας συγκεντρωτικής μορφής κρατικής καταστολής. Οι επιτροπές αλήθειας σχεδιάστηκαν στις χώρες αυτές με κύριο στόχο την αντιμετώπιση της συγκαλυμμένης φύσης του εγκλήματος των εξαφανίσεων. Ειδικά η Επιτροπή Αλήθειας και Αποκατάστασης της Νότιας Αφρικής συνιστά παγκόσμιο ορόσημο καθώς εστίασε σε ευρύτερες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πέρα από τις απαγωγές και εξαφανίσεις, και προϊόντος του χρόνου εξελίχθηκε σε έναν συμπεριληπτικό μηχανισμό αντιμετώπισης του παρελθόντος.

Στη Νότια Αφρική το κύριο ζητούμενο μετά την ανατροπή του απαρτχάιντ ήταν η διασφάλιση της ειρήνης έτσι ώστε η χώρα να μην εισέλθει σε μια περίοδο εμφύλιας διαμάχης η οποία θα οδηγούσε σε έναν αέναο κύκλο βίας και συγκρούσεων.

Ως εκ τούτου η Επιτροπή Αλήθειας και Αποκατάστασης Νότιας Αφρικής παρείχε αμνηστία στους θύτες ως αντάλλαγμα για την σταθερότητα και την κοινωνική ηρεμία. Η ηγετική μορφή του Νέλσον Μαντέλα ήταν εκείνη που οδήγησε τις εξελίξεις στη Νότια Αφρική. Ο Μαντέλα υποστήριζε με σταθερότητα την πολιτική της μη βίας και κατάφερε να εμπνεύσει στο σύνολο των Νότιοαφρικανών αισθήματα φιλίας και εμπιστοσύνης. Κύριο μέλημά του ήταν η συμφιλίωση Αφρικανών και αποικιοκρατών, η αποτελεσματική διαχείριση του θυμού που δίκαια είχε προκαλέσει το καθεστώς του Απαρτχάιντ και η διατήρηση της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης όλων των πολιτών υπό το νέο δημοκρατικό καθεστώς. Η διαχείριση του τραυματικού παρελθόντος στη Νότια Αφρική φαίνεται ως ένα βαθμό να έχει αποδώσει καρπούς, ωστόσο η κοινωνική σταθερότητα διαφυλάχθηκε σε πολλές περιπτώσεις εις βάρος της δικαιοσύνης, ενώ η κατάσταση έως και σήμερα παραμένει στη χώρα έκρυθμη κυρίως εξαιτίας των κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίες, παρά την πτώση του Απαρτχάιντ εδώ και σχεδόν τριάντα χρόνια, συνεχίζουν να διευρύνονται με αμείωτο ρυθμό (Παπανδρέου, 2020: 316-320).

Η κατάργηση του Απαρτχάιντ δρομολογήθηκε στη Νότια Αφρική από το ίδιο το Εθνικό Κόμμα καθώς το συγκεκριμένο καθεστώς έπρεπε να καταργηθεί για λόγους οικονομικούς και όχι κοινωνικούς. Η αναδιοργάνωση του κράτους προς όφελος των κοινωνικά ασθενέστερων ομάδων του πληθυσμού βρισκόταν στις αρχές τις δεκαετίας του 1990 ψηλά στην ατζέντα του Μαντέλα και του Αφρικανικού Εθνικού Κογκρέσου (ANC). Ένα από τα κύρια αιτήματά τους ήταν τότε η κρατικοποίηση των βιομηχανιών της χώρας στο πλαίσιο της εφαρμογής ενός σοσιαλιστικού προγράμματος ανάπτυξης και ανασυγκρότησης. Αντ' αυτού, στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση του ANC μια πολιτική με φιλελεύθερο προσανατολισμό και δόθηκε έμφαση στην ανάπτυξη του ελεύθερου ανταγωνισμού και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η φιλελεύθερη πολιτική, ωστόσο, όξυνε τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού διαβιεί έως και σήμερα σε συνθήκες αποκλεισμού και ακραίας φτώχειας, γεγονός που πυροδοτεί διαρκείς κινητοποιήσεις και εκδηλώσεις διαμαρτυρίας με αίτημα την οικονομική αναδιάρθρωση και την κοινωνική δικαιοσύνη (Schmidt, 2014:11-13).

Σύμφωνα με την έκθεση του Διεθνούς Παρατηρητηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που δημοσιεύθηκε το έτος 2022: *«Η Νότια Αφρική απέτυχε να λάβει ουσιαστικά μέτρα για τη βελτίωση της προστασίας των κοινωνικών και οικονομικών*

δικαιωμάτων, η οποία υπονομεύτηκε από την εκτεταμένη ανεργία, την ανισότητα, τη φτώχεια, την αντίδραση της κυβέρνησης στην πανδημία Covid-19 και τη διαφθορά» (Human Rights Watch, 2022). Χαρακτηριστικό παράδειγμα του κοινωνικού αναβρασμού που επικρατεί εξακολουθητικά στη χώρα αποτελεί το κύμα βίας που ξέσπασε τον Ιούλιο του 2021 με αφορμή τη φυλάκιση του πρώην προέδρου της Νότιας Αφρικής Τζέικομπ Ζούμα με την κατηγορία της ασέβειας προς το δικαστήριο. Σύμφωνα με δημοσίευμα του Reuters, πρόκειται για το χειρότερο κύμα βίας των τελευταίων ετών. Οι διαδηλωτές επιδόθηκαν σε λεηλασίες καταστημάτων και δημόσιας περιουσίας με την εκτιμώμενη ζημιά να ξεπερνά σε αξία τα 3,4 δισεκατομμύρια δολάρια. Η αστυνομία προχώρησε σε μαζικές συλλήψεις, ενώ περισσότεροι από 330 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια των ταραχών. Η βίαιη αυτή αντίδραση απηγεί την δυσαρέσκεια του λαού της Νότιας Αφρικής για τις ανισότητες και τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης οι οποίες εξακολουθούν να υφίστανται στη χώρα 27 χρόνια μετά την κατάργηση του Απαρτχάιντ (Winning & Roelf, 2021).

Στάδια Μεταβατικής Δικαιοσύνης

Η αξιολόγηση των μηχανισμών μεταβατικής δικαιοσύνης, όπως αναδεικνύεται και από την περίπτωση της Νότιας Αφρικής, δεν περιορίζεται σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα μετά τη μετάβαση. Πρόκειται αντίθετα για μια δυναμική διαδικασία η οποία εξελίσσεται σε βάθος χρόνου. Ο Ιωσήφ Κόβρας προτείνει ένα μοντέλο κατηγοριοποίησης των πρακτικών μεταβατικής δικαιοσύνης σχετικά με την αντιμετώπιση του προβλήματος των αγνοουμένων σε τρία επίπεδα. Οι χώρες που αναδύονται από μια σύγκρουση και προσπαθούν να εδραιώσουν συνθήκες σταθερότητας στο εσωτερικό τους μέσω ψήφισης νόμου αμνήστευσης βρίσκονται στο επίπεδο της «*θεσμοθετημένης σιωπής*». Στο πρώτο αυτό επίπεδο η ενασχόληση με το τραυματικό παρελθόν περιορίζεται στο ελάχιστο, ενώ υιοθετείται μια στάση σύμφωνη με τη λαϊκή ρήση «*περασμένα ξεχασμένα*» προκειμένου να εδραιωθεί η προσπάθεια ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής και η αποτροπή νέων βίαιων συγκρούσεων.

Στην περίπτωση των αγνοουμένων, μεταξύ της «*θεσμοθετημένης σιωπής*» και της προσπάθειας αποκατάστασης της «*ευρύτερης αλήθειας*» μεσολαβεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, το επίπεδο της «*εγκληματολογικής αλήθειας*». Πρόκειται για τη διαδικασία έρευνας, εκταφής, αναγνώρισης και επιστροφής των σορών στις

οικογένειες προκειμένου αυτές να εξέλθουν από μια κατάσταση παρατεταμένης «*διφορούμενης απώλειας*» και να ξεκινήσουν και να ολοκληρώσουν τη διαδικασία του πένθους. Είναι σαφές ότι το στάδιο αυτό περιορίζεται σε ένα ελάχιστο κομμάτι ανακατασκευής της αλήθειας, παρόλα αυτά καθίσταται πολύτιμο από πλευράς ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος. Συνιστά προϋπόθεση ώστε να «*περάσουμε*» στο τρίτο στάδιο, το οποίο αφορά τη συζήτηση για την «*ευρύτερη αλήθεια*», η αποτελεσματική διερεύνηση των συνθηκών που οδήγησαν στις εξαφανίσεις. Στο στάδιο αυτό, πραγματοποιείται καταγραφή του παρελθόντος είτε μέσω της λειτουργίας επιτροπών αλήθειας είτε με την ενεργοποίηση νομικών μηχανισμών προκειμένου να καταλογισθούν στους δράστες οι ευθύνες που τους αναλογούν.

Τα τρία επίπεδα αλήθειας δεν μπορούν να θεωρηθούν απολύτως ευδιάκριτα μεταξύ τους. Καθώς οι συνθήκες μεταβάλλονται, οι κοινωνίες συχνά μετακινούνται από το ένα επίπεδο αποκατάστασης της αλήθειας στο άλλο. Μετά τη μετάβαση, οι διαφοροποιήσεις στον συσχετισμό δυνάμεων σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο είναι εκείνες που καθιστούν εύφορο κάθε φορά το έδαφος για την εφαρμογή συγκεκριμένων πρακτικών μεταβατικής δικαιοσύνης. Σε μεγάλο αριθμό περιπτώσεων όπως για παράδειγμα στην Κύπρο και τη Χιλή, το πέρασμα από το πρώτο στο δεύτερο και κυρίως στο τρίτο επίπεδο της αυτό της «*ευρύτερης αλήθειας*», συχνά λαμβάνει χώρα πολλά χρόνια μετά την περίοδο της μετάβασης. Σε ορισμένες χώρες μάλιστα, οι συνθήκες είναι τέτοιες ώστε δεν σημειώνεται πρόοδος και η περίοδος της «*θεσμοθετημένης σιωπής*» διαρκεί από τα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα έως σήμερα. Μια τέτοια περίπτωση είναι η περίπτωση του Λιβάνου όπου η περίοδος μετά τη μετάβαση χαρακτηρίζεται από αστάθεια και οι δημοκρατικοί θεσμοί παραμένουν έως σήμερα αδύναμοι. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι επίμονες και διαρκείς προσπάθειες των συγγενών των εξαφανισμένων να παραμείνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα άκαρπες. Μόνο μετά το 2008, όταν στο πλευρό των οικογενειών στάθηκαν για πρώτη φορά διεθνείς ομάδες συνηγορίας, η θέση τους άρχισε να αποκτά κάποια ισχύ, με αποτέλεσμα το 2014 να αναγνωριστεί με δικαστική απόφαση το «δικαίωμά τους στην αλήθεια» (Κόβρας, 2021:211-214).

Κρίσιμο ρόλο στον καθορισμό του επιπέδου στο οποίο θα φτάσει η μεταβατική δικαιοσύνη, αλλά και του χρονικού ορίζοντα μέσα στον οποίο θα λειτουργήσουν οι μεταβατικές πρακτικές, διαδραματίζει επίσης το είδος της σύγκρουσης που έχει προηγηθεί της περιόδου της μετάβασης. Στην περίπτωση ενός

μετα-αυταρχικού καθεστώτος, ήτοι ενός κράτους που εξέρχεται από μία περίοδο συνταγματικής εκτροπής, οι δρώντες που ζητούν δικαίωση έχουν συνήθως στη διάθεσή τους περισσότερα θεσμικά εργαλεία για να επιτύχουν τον στόχο τους και να φτάσουν στην κατάκτηση της ευρύτερης αλήθειας. Αυτό συμβαίνει για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος είναι πως ακόμα και σε περιόδους σκληρής δικτατορίας κάποιοι από τους κρατικούς θεσμούς συνεχίζουν, έστω και πολύ περιορισμένα, να λειτουργούν, όπως για παράδειγμα το δικαστικό σύστημα στη Χιλή κατά την περίοδο της δικτατορίας του Πινοσέτ. Ο δεύτερος λόγος είναι πως εφόσον ξεκινά η μετα-αυταρχική περίοδος, οι ομάδες των θυμάτων που ζητούν δικαίωση έχουν τη δυνατότητα να προβάλουν τα αιτήματά τους μέσω των μέσων ενημέρωσης ενώ, παράλληλα, στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού καθεστώτος, δημιουργούν πολιτικές συμμαχίες που δρουν προς όφελος της ικανοποίησης των αιτημάτων τους. Αντίθετα, σε κοινωνίες που προέρχονται από μια εμφύλια σύγκρουση, η κοινωνική διαίρεση είναι βαθιά, εγκλήματα που αφορούν σε παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχουν τελεστεί από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές και η αναζήτηση της ευρύτερης αλήθειας ενδέχεται να οδηγήσει σε έναν νέο κύκλο αιματηρών συγκρούσεων. Σε μετα-συγκρουσιακά καθεστώτα οι παραπάνω συνθήκες δημιουργούν εμπόδια στην εφαρμογή πολιτικών μεταβατικής δικαιοσύνης. Εκεί συνήθως η μετάβαση περιορίζεται σε θέματα εγκληματολογικής αλήθειας, εκτός εάν υπάρξει σχετική διεθνής παρέμβαση, όπως στην περίπτωση του εμφυλίου πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία (Κόβρας, 2021: 76-78).³

---

³ Κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, την περίοδο 1992-1995, περισσότερα από 100.000 άτομα έχασαν τη ζωή τους και περισσότεροι από δύο εκατομμύρια άνθρωποι έφυγαν από τον τόπο τους. Υπολογίζεται ότι σχεδόν 30.000 άτομα εξαφανίστηκαν. Το 2010, σχεδόν το ένα τρίτο από αυτούς παρέμενε στους καταλόγους αγνοουμένων. Στην περιοχή της Σρεμπρένιτσα, στα σύνορα Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και Σερβίας, τον Ιούλιο του 1995 οι σερβικές δυνάμεις προχώρησαν στη σύλληψη και εκτέλεση περισσότερων από 7.000 Βοσνίων αγοριών και ανδρών. Η «σφαγή της Σρεμπρένιτσα», όπως είναι πλέον γνωστή, αναγνωρίζεται ευρέως ως μια θηριωδία μοναδική στην ιστορία της Ευρώπης μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου (Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 2013). Οι θεωρούμενοι ως υπαίτιοι για τα εγκλήματα πολέμου που τελέστηκαν κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη κλήθηκαν και λογοδότησαν για τις πράξεις τους ενώπιον του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου για την πρώην Γιουγκοσλαβία. Το Διεθνές Δικαστήριο από το 1993 έως και το 2017 δίκασε 161 κατηγορούμενους, εκ των οποίων 93 καταδικάστηκαν, 18 αθωώθηκαν, ενώ οι υπόλοιπες υποθέσεις παραπέμφθηκαν σε άλλα δικαστήρια.

Ακτιβισμός και μεταβατική δικαιοσύνη

Εικόνα 1: Οι «Γιαγιάδες της Plaza de Mayo» διαδηλώνουν κρατώντας πανό με φωτογραφίες των εξαφανισμένων εγγονιών τους (Eduardo Di Baia/Associated Press/The Guardian, 2017)

Σε κάθε περίπτωση, η απονομή ιστορικής δικαιοσύνης δεν περιορίζεται στο στενό πλαίσιο του εκάστοτε δικαστικού συστήματος ούτε αποτελεί αποκλειστικά προϊόν κυβερνητικών χειρισμών και αποφάσεων. Αντίθετα, ιδιαίτερα σε θέματα επανόρθωσης και μετάβασης από συγκρουσιακές καταστάσεις στην επούλωση ιστορικών τραυμάτων μέσω πολλής συμφιλίωσης, καίριο ρόλο παίζουν πολλές και διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις, όπως τα μέλη των κατά τόπους κοινοτήτων, ΜΚΟ, ακτιβιστές, καλλιτέχνες και κάθε είδους ανεξάρτητες κοινωνικές συλλογικότητες. Μέσω του κοινωνικού ακτιβισμού και της συλλογικής δράσης των οικογενειών των θυμάτων στη Λατινική Αμερική και αλλού, η μεταβατική δικαιοσύνη εξελίχθηκε σημαντικά. Ο ακτιβισμός οδήγησε στην υιοθέτηση και ανάπτυξη νέων μέσων προσέγγισης της ιστορικής αλήθειας και εναλλακτικών τρόπων επανόρθωσης και απόδοσης δικαιοσύνης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα όπου η ακτιβιστική δράση των συγγενών έδωσε ώθηση στις διαδικασίες απόδοσης δικαιοσύνης είναι το κίνημα των Μητέρων και των Γιαγιάδων στην Αργεντινή. Το απόγευμα της 30ης Απριλίου 1977, δεκατέσσερις μητέρες, των οποίων τα παιδιά είχαν απαχθεί από το δικτατορικό καθεστώς, συγκεντρώθηκαν στην Πλατεία του Μαΐου (Plaza de Mayo), μπροστά από το Προεδρικό Μέγαρο της Αργεντινής ζητώντας την επιστροφή των παιδιών τους στις εστίες τους. Η γενναία αυτή κίνηση, μεσούσης της περιόδου της Δικτατορίας, ήταν η αρχή ενός δυναμικού κινήματος, το οποίο εξαπλώθηκε ραγδαία σε όλη τη χώρα, έδωσε διεθνή προβολή στο ζήτημα των εξαφανισμένων, ενώ έως το 2016 περισσότεροι από 1.000 δράστες που εμπλέκονταν στις εξαφανίσεις οδηγήθηκαν ενώπιον της δικαιοσύνης και περισσότεροι από 700 εξ αυτών καταδικάστηκαν για τις πράξεις τους (Goñi, 2017).

Στο πλευρό των Μητέρων στάθηκαν οι Γιαγιάδες της Αργεντινής. Πρόκειται για μια ομάδα γυναικών που τα παιδιά τους, κατά κύριο λόγο οι κόρες τους, απήχθησαν και στη συνέχεια εξαφανίστηκαν μαζί με τα δικά τους ανήλικα παιδιά, ενώ κάποιες από αυτές ήταν έγκυοι και γέννησαν κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους. Οι απαγωγείς, όργανα της στρατιωτικής δικτατορίας, απομάκρυναν τα μικρά παιδιά από τις μητέρες τους και τα παρέδωσαν σε οικογένειες φιλικά προσκείμενες στο καθεστώς προκειμένου να τα μεγαλώσουν «σωστά», σύμφωνα με τις αρχές που προέβλεπε η αυταρχική κυβέρνηση. Το αίτημα των Γιαγιάδων ήταν διπλό: αφενός να μάθουν για την τύχη των παιδιών τους, αφετέρου να επανενωθούν με τα απαχθέντα εγγόνια τους.

Η συγκεκριμένη ομάδα λειτούργησε σε πολλαπλά επίπεδα προς όφελος της μεταβατικής δικαιοσύνης. Μια αντιπροσωπεία των Γιαγιάδων συναντήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες με ομάδα εξειδικευμένων γενετιστών με αίτημα την ανάπτυξη επιστημονικών εργαλείων για την ταυτοποίηση της βιολογικής συγγένειας παππού/γιαγιάς-εγγονών, χωρίς να απαιτείται η λήψη δείγματος από τη δεύτερη γενιά (πατέρας και μητέρα). Κατόπιν αυτού του αιτήματος, η ομάδα των γενετιστών ανέπτυξε τον δείκτη βιολογικής συγγένειας πρώτης και τρίτης γενιάς. Οι Γιαγιάδες κατέθεσαν δείγμα προκειμένου να δημιουργηθεί μια τράπεζα γενετικού υλικού και μέσω διασταυρώσεων περισσότερα από εκατό παιδιά κατάφεραν να σμίξουν με τις βιολογικές τους οικογένειες. Ένας άλλος τομέας στον οποίο ο αγώνας των Γιαγιάδων

έδωσε ώθηση στην απονομή δικαιοσύνης ήταν ο περιορισμός του νόμου της αμνήστευσης μέσω της νομικής οδού. Με τη στήριξη του CELS⁴ ανέπτυξαν επιχειρηματολογία σύμφωνα με την οποία η απαγωγή ανηλίκου έπρεπε να εξαιρεθεί από τις ευεργετικές διατάξεις του νόμου της αμνήστευσης. Με το σκεπτικό πως μετά το 1994 εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, όπως η απαγωγή ανηλίκων, παραβίαζαν τις διεθνείς συνθήκες ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στις οποίες συμμετείχε η Αργεντινή, το δικαστήριο εξέδωσε το 2001 μια απόφαση ορόσημο, σύμφωνα με την οποία ο νόμος για την αμνηστία κρίθηκε άκυρος και αντισυνταγματικός (Κόβρας, 2021: 114-116)

Η επιτυχία των Γιαγιάδων της Αργεντινής έγκειται στο ότι παρέμειναν από την αρχή και καθ' όλη τη μακρόχρονη και επίπονη διάρκεια των κινητοποιήσεών τους ενωμένες και προσηλωμένες στον κοινό στόχο. Αντίθετα, οι Μητέρες, ενώ κατά την περίοδο της καταστολής παρέμειναν ενωμένες, το 1986, μόλις τρία χρόνια μετά τη μετάβαση, διασπάστηκαν σε δύο ομάδες με διαφορετικές επιδιώξεις η κάθε μία. Η πρώτη, με επικεφαλής την Hede de Bonafini,⁵ υιοθέτησε μια πιο ριζοσπαστική στάση. Διακήρυξε την αντίθεσή της στην πολιτική που ακολούθησε η νέα δημοκρατική κυβέρνηση στο ζήτημα των αγνοουμένων. Αρνήθηκε να συνεργαστεί με τις επιτροπές αλήθειας που συστάθηκαν και λειτούργησαν στη χώρα και επέλεξε να διατηρήσει μια αγωνιστική, συγκρουσιακή στάση και να συνεχίσει τον αγώνα της με πορείες διαμαρτυρίας στους δρόμους. Κύριος στόχος αυτής της ομάδας των Μητέρων ήταν να αναδειχθεί ο πολιτικός και ιδεολογικός αγώνας των παιδιών τους ενάντια στο αυταρχικό καθεστώς. Οι Μητέρες της δεύτερης ομάδας, με επικεφαλής την Maria

---

⁴ Το Κέντρο Νομικών και Κοινωνικών Σπουδών (Center for Legal and Social Studies, CELS) είναι μια Μη Κυβερνητική Οργάνωση υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ιδρύθηκε στην Αργεντινή το 1979, κατά την τελευταία περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας στη χώρα. Σήμερα, οι βασικοί τομείς εργασίας του CELS είναι: η διατήρηση της μνήμης, η αναζήτηση της αλήθειας και η απονομή δικαιοσύνης για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στο πλαίσιο της κρατικής τρομοκρατίας και η υποστήριξη των πολιτών ενάντια στη θεσμική βία. Παράλληλα ασχολείται ενεργά με ζητήματα όπως οι πολιτικές εγκλεισμού ως τομείς παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η κοινωνική ένταξη και τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά δικαιώματα, η δημόσια πολιτική σχετικά με την ψυχική υγεία, οι μεταρρυθμίσεις του συστήματος δικαιοσύνης, τα δικαιώματα των μεταναστών, τα σεξουαλικά και αναπαραγωγικά δικαιώματα και η ελευθερία της έκφρασης. (CELS, 2023).

⁵ Η Hede de Bonafini ίδρυσε το 1977, με 13 άλλες γυναίκες, την ομάδα "Μητέρες της Plaza de Mayo". Οι δύο γιοι της, που είχαν απαχθεί από το στρατό λίγο καιρό νωρίτερα δεν βρέθηκαν ποτέ και θεωρούνται νεκροί. Η «ακούραστη αγωνίστρια», όπως τη χαρακτήρισε ο πρόεδρος της Αργεντινής Αλμπέρτο Φερνάντες, πέθανε στις 20/11/2022 σε ηλικία 93 ετών (Maishman, 2022).

Adela Antokoletz,⁶ επέλεξαν να αξιοποιήσουν την ευρεία κλίμακα ευκαιριών που προσέφερε η μετάβαση στη δημοκρατία. Ζητούμενο γι' αυτές δεν ήταν η «πολιτικοποιημένη μνήμη» που επιζητούσε για τους εξαφανισμένους η πρώτη ομάδα. Η προσοχή εδώ επικεντρώθηκε στις «ατομικές μνήμες» των εξαφανισμένων παιδιών. Η ομάδα αυτή υιοθέτησε μια πιο μετριοπαθή στάση και συνεργάστηκε με τη νέα κυβέρνηση κατά την εφαρμογή επανορθωτικών πρακτικών, όπως οι εκταφές και η ανέγερση μνημείων και μουσείων για τους εξαφανισμένους (Κόβρας, 2021: 112-113).

Η κινητοποίηση των Μητέρων και των Γιαγιάδων στην Αργεντινή λειτούργησε ως πρότυπο για αντίστοιχες κινητοποιήσεις στην ευρύτερη περιοχή της Λατινικής Αμερικής, αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα. Οι γυναίκες αυτές, από τη στιγμή που δεν είχαν τη δυνατότητα να διεκδικήσουν το δίκιο τους μέσω της επίσημης νομικής οδού, καθώς η Αργεντινή τελούσε υπό καθεστώς στρατιωτικής δικτατορίας, δεν δίστασαν να μεταφέρουν τον αγώνα τους για δικαιοσύνη σε άλλους χώρους. Οι συναντήσεις τους στην Plaza de Mayo και οι πορείες τους με σύμβολο το μαντήλι - τις λευκές πάνες των παιδιών τους φορεμένες στο κεφάλι τους είχαν παγκόσμια απήχηση. Το πρόβλημά τους έφυγε από τα στενά όρια της Αργεντινής και το αίτημα για απόδοση δικαιοσύνης έγινε αντικείμενο διεθνούς προβληματισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι το 1990 ο ΟΗΕ ίδρυσε την ομάδα εργασίας για τις αναγκαστικές ή ακούσιες εξαφανίσεις, ενώ χάρη στον αγώνα των Γιαγιάδων θεσπίστηκε νέος κανόνας στη Σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα του παιδιού, το «δικαίωμα στην ταυτότητα». Σε κάθε περίπτωση, η δημόσια έκφραση του αιτήματος των συγγενών για απονομή δικαιοσύνης μετουσιώνει το ατομικό, προσωπικό τραύμα, σε κοινωνικό οδηγώντας έτσι σε μια εκ βάθρων αναδιαμόρφωση της κατανόησής μας για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Όταν πλέον το τραύμα από προσωπικό γίνεται συλλογικό αποκτά πολιτικές διαστάσεις και η διαδικασία αποκατάστασης της δικαιοσύνης αποκτά πολιτικά ερείσματα (Κόβρας, 2021:114-117).

---

⁶ Η María Adela de Antokoletz ήταν μία από τις συνιδρύτριες της ομάδας των «Μητέρων της Plaza de Mayo». Για περισσότερα από 20 χρόνια, η Antokoletz διαδήλωνε κρατώντας μια φωτογραφία του γιου της Daniel, δικηγόρου και καθηγητή πανεπιστημίου, που υπερασπιζόταν πολιτικούς κρατούμενους και εξαφανίστηκε το 1976. Πέθανε στις 23/07/2002. Ο γιος της εικάζεται ότι ρίχθηκε στον ποταμό Ρίο ντε λα Πλάτα του Μπουένος Άιρες. Η τελευταία επιθυμία της μητέρας του ήταν να σκορπιστεί στο ποτάμι και η δική της σορός, όπως και έγινε (Szymanski, 2002).

Το ζήτημα των αγνοουμένων σε Κύπρο και Χιλή

Κύπρος

Κατά την εισβολή του τουρκικού στρατού στην Κύπρο, τον Ιούνιο του 1974, περίπου 1.500 Ελληνοκύπριοι εξαφανίστηκαν και πολλοί από αυτούς παραμένουν αγνοούμενοι έως σήμερα. Αν στον αριθμό αυτό προστεθούν 500 Τουρκοκύπριοι, θύματα ελληνικών παραστρατιωτικών οργανώσεων, που εξαφανίστηκαν περίπου μια δεκαετία νωρίτερα (1963-1967), οι αριθμός των αγνοουμένων φτάνει στο νησί τα 2.000 άτομα. Οι οικογένειες των αγνοουμένων βιώνουν, για περισσότερα από 30 χρόνια, ένα ιδιαίτερο τραύμα, καθώς βρίσκονται εγκλωβισμένες στην άγνοια για την τύχη των οικείων τους. Οι κινητοποιήσεις τους με αίτημα την αποκάλυψη της αλήθειας και την επιστροφή των εξαφανισμένων στις εστίες τους ξεκίνησαν σχεδόν αμέσως και είχαν εκ πρώτης όψεως όλες τις προϋποθέσεις για να αποδώσουν καρπούς. Οι συγγενείς είχαν πλήρη ελευθερία να εκφραστούν σε ένα δημοκρατικό περιβάλλον, ενώ η προσπάθειά τους στηρίχθηκε τόσο από την Κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας όσο και από ισχυρούς διεθνείς δρώντες. Παράλληλα, εφάρμοσαν μια επιτυχημένη νομική στρατηγική ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ασκώντας με τον τρόπο αυτό έντονες πιέσεις στην Τουρκία να παράσχει πληροφορίες για την τύχη των αγνοουμένων. Έντονος ήταν και ο συμβολικός χαρακτήρας των κινητοποιήσεων. Κάθε χρόνο, ήδη από το καλοκαίρι του 1974, λίγες μόνο ημέρες μετά την κατάπαυση του πυρός στην περιοχή, οι μητέρες των αγνοουμένων, φορώντας μαύρα ρούχα και μαύρα μαντήλια στα μαλλιά τους, κρατώντας στα χέρια τους τις φωτογραφίες των αγαπημένων τους, διαδήλωναν στα οδοφράγματα που διαχώριζαν την ελληνοκυπριακή από την τουρκοκυπριακή πλευρά.

Το ερώτημα που εύλογα τίθεται εδώ είναι, εφόσον οι συνθήκες υπήρξαν ευνοϊκές, τι ήταν εκείνο που εμπόδισε στην περίπτωση της Κύπρου την έρευνα για τον εντοπισμό των αγνοουμένων για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Τα πρώτα χρόνια μετά τη σύγκρουση και έως τις αρχές της δεκαετίας του 2000, το θέμα των εξαφανισμένων είχε συνδεθεί άμεσα με το πολιτικό ζήτημα της διχοτόμησης του νησιού. Η Τουρκία θεωρούσε το ζήτημα λυμένο και τους αγνοούμενους νεκρούς εξ αιτίας της πολεμικής σύρραξης, συνεπώς δεν δεχόταν να συνεργαστεί για τη διερεύνηση της τύχης τους. Την ίδια περίοδο στην ελληνική πλευρά δεν γινόταν καν λόγος για Τουρκοκύπριους αγνοούμενους. Το 2003, τα οδοφράγματα άνοιξαν και οι

οικογένειες και από τις δύο πλευρές ήρθαν σε επαφή ξεκινώντας έναν κοινό αγώνα για την αποκάλυψη της αλήθειας. Πλέον το αφήγημα για το βίαιο παρελθόν άλλαξε, έγινε συμπεριληπτικό και βασίστηκε στην κοινή εμπειρία της απώλειας και του πόνου και από τις δυο πλευρές της διαχωριστικής γραμμής. Η αλλαγή αυτή πραγματοποιήθηκε την εποχή που η τουρκική εξωτερική πολιτική εστίαζε στην προσπάθεια της χώρας να ενισχύσει τους δεσμούς της με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Τότε δημιουργήθηκαν οι συνθήκες ώστε να διερευνηθεί το θέμα των αγνοουμένων. Παρά το γεγονός ότι έως σήμερα δεν έχει βρεθεί πολιτική λύση και το βόρειο μέρος του νησιού παραμένει υπό τουρκική κατοχή περισσότεροι από τους μισούς αγνοούμενους έχουν εντοπισθεί και ταυτοποιηθεί. Οι σοροί τους έχουν παραδοθεί στους οικείους τους, βγάζοντάς τους έτσι από μια μακρά περίοδο «διφορούμενου» πένθους⁷.

Η Κύπρος αποτελεί παράδειγμα συνεργασίας των οικογενειών, με διεθνείς δρώντες και νομικούς συνεργάτες, με ομάδες υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και με την ευρύτερη κοινωνία των πολιτών με αποτέλεσμα τη μετάβαση από το στάδιο της θεσμοθετημένης σιωπής σε αυτό της αποκάλυψης της εγκληματολογικής αλήθειας. Οι εκταφές και η αναγνώριση των σορών πραγματοποιήθηκαν στην Κύπρο με αρκετή επιτυχία, αξιοποιώντας σε μεγάλο βαθμό την εμπειρία της Αργεντινής στον τομέα αυτό.. Ωστόσο, έως σήμερα παραμένουν άγνωστες οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι άνθρωποι αυτοί έχασαν τη ζωή τους, ενώ εκκρεμεί η απόδοση ποινικών ευθυνών στους δράστες. Οι συγγενείς όμως που έχουν εντοπίσει τους οικείους τους, παρότι η εγκληματολογική έρευνα είναι σε θέση να τους παράσχει πληροφορίες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ποινική δίωξη των δραστών, επιλέγουν έως σήμερα να μην κινηθούν νομικά. Αυτό το πράττουν συνειδητά, κινούμενοι από ένα αίσθημα αλληλεγγύης προς τις οικογένειες που βρίσκονται ακόμα σε φάση αναζήτησης, καθώς μια ενδεχόμενη απειλή για ποινική δίωξη θα έκλεινε τα στόματα των αυτοπτών μαρτύρων-δραστών, οι οποίοι είναι και η κύρια πηγή πληροφόρησης σχετικά με την τύχη των αγνοουμένων (Κόβρας, 2021:215-249).

---

⁷ Με τον «διφορούμενο πένθος» αναφερόμαστε στην κατάσταση την οποία βιώνουν οι συγγενείς των αγνοουμένων δηλαδή σε μια «παγωμένη κατάσταση» αναμονής που δεν τους επιτρέπει να θρηνήσουν όπως πρέπει για τους αγαπημένους τους και να εισέλθουν σε μια διαδικασία ψυχικής και νοητικής επεξεργασίας του τραύματος και της απώλειας.

Χιλή

Στη Χιλή το 1973 ο σοσιαλιστής πρόεδρος Σαλβαντόρ Αλιέντε ανατρέπεται από το χιλιανό

στρατό και η χώρα εισέρχεται σε μια μακρά περίοδο σκληρού δικτατορικού καθεστώτος. Έως το 1990 που η χώρα επιστρέφει σε δημοκρατική διακυβέρνηση οι στρατιωτικοί που έχουν αναλάβει την εξουσία επιδίδονται σε πράξεις κατάφωρης παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ως κύριο εργαλείο τρομοκρατίας και ελέγχου του πληθυσμού, ιδιαίτερα κατά την τριετία 1973-1976, χρησιμοποιούνται οι απαγωγές και «εξαφανίσεις» κάθε είδους πραγματικών ή πιθανών αντιφρονούντων. Στη Χιλή η κινητοποίηση των οικογενειών ήταν τόσο ισχυρή σε ένταση, όσο και πρωτοπόρα από πλευράς προσέγγισης, ώστε αναδύθηκε σε παράδειγμα για τα κινήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Από τις αρχές τις δεκαετίας του 2000 μάλιστα έχουν διεξαχθεί στη χώρα σε βάθος έρευνες και έχουν ασκηθεί πολυάριθμες ποινικές διώξεις, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις οδήγησαν στην καταδίκη ατόμων τα οποία βαρύνονταν με κατηγορίες σχετικές με το έγκλημα των εξαφανίσεων (Κόβρας, 2021:15-17). Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Κοβράς, έως το 2013, το 75% των περιπτώσεων εξαφάνισης βρίσκονταν υπό διερεύνηση. Την περίοδο μεταξύ 1998 και 2013 για περίπου 868 άτομα ερευνήθηκε η τυχόν συμμετοχή τους στο έγκλημα των εξαφανίσεων και τους απαγγέλθηκαν κατηγορίες ή/και καταδικάστηκαν (Κόβρας, 2021:309). Παράλληλα, η χώρα έχει εφαρμόσει το πιο πλήρες πρόγραμμα αποζημιώσεων και υποστήριξης των συγγενών των εξαφανισθέντων. Μεταξύ άλλων παρέχονται στις οικογένειες μηνιαίες συντάξεις, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ψυχολογική και νομική υποστήριξη από επαγγελματίες.

Η πρωτόγνωρη πρόοδος που σημειώθηκε στη Χιλή στο κομμάτι της αποκατάστασης της ευρύτερης αλήθειας οφείλεται σε συνδυασμό πολλών παραγόντων. Οι συγγενείς κινητοποιήθηκαν με πολλούς και πικοίλους τρόπους. Οι δυναμικές κινητοποιήσεις που περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, πορείες γυναικών που έφεραν στα χέρια τους φωτογραφίες των αγαπημένων τους, θρησκευτικές τελετές για τους εξαφανισμένους, αλλά και εκστρατείες απεργίας πείνας, συνέβαλαν καθοριστικά στο να αποκτήσει το ζήτημα διεθνή ορατότητα, αλλά και να καταρριφθεί ο ισχυρισμός ότι δεν είχαν εφαρμοστεί πρακτικές εξόντωσης και εξαφάνισης των σωμάτων των αντιφρονούντων. Η ακούραστη δράση των συγγενών εντός της χώρας

αποδείχτηκε ο κρίσιμος παράγοντας για την ενεργοποίηση των διεθνών δρώντων, καθώς αμέσως μετά τη μετάβαση, η δημοκρατία ήταν εύθραυστη και οι εσωτερικοί θεσμικοί διάυλοι απονομής δικαιοσύνης ουσιαστικά κλειστοί. Παράλληλα, οι συγγενείς αξιοποίησαν κάθε θεσμική ευκαιρία που τους δόθηκε και σταδιακά, σε ένα διάστημα περισσότερων από είκοσι χρόνια, κατάφεραν μεθοδικά να ξεπεράσουν νομικά και πολιτικά εμπόδια και να διατηρήσουν το ζήτημα των εξαφανισθέντων ψηλά στην πολιτική ατζέντα. Τη στιγμή που οι συνθήκες ωρίμασαν κοινωνικά και πολιτικά και ο εκδημοκρατισμός του δικαστικού συστήματος προχώρησε σε ικανοποιητικό βαθμό, οι δικαστικοί λειτουργοί ανέλαβαν δράση και αξιοποιώντας όλα τα στοιχεία που είχαν στα χέρια τους οι συγγενείς, προχώρησαν σε οργανωμένες έρευνες και ποινικές διώξεις οι οποίες συνεχίζονται έως σήμερα.

Ζητήματα Επανορθωτικής Δικαιοσύνης

Θεωρητική προσέγγιση-Ιστορική εξέλιξη

Ο όρος «επανορθωτική δικαιοσύνη» (restorative justice)⁸ εισήχθη από τους εγκληματολόγους στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ώστε να ενσωματώσει στην έννοια της δικαιοσύνης, πέρα από το «νόμιμο» (justice), και το «σωστό» (fairness). Η επανορθωτική δικαιοσύνη διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα: στο αξιακό επίπεδο, το επιστημονικό-εγκληματολογικό επίπεδο και το επίπεδο των εφαρμοσμένων τακτικών. Πρώτη ρητή αναφορά στο επανορθωτικό δίκαιο γίνεται από τον Αριστοτέλη στο έργο «*Ηθικά Νικομάχεια*» όπου ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί τον όρο «επανορθωτικό δίκαιο» για να αναφερθεί στους κανόνες που θα πρέπει να διέπουν την επίλυση των ιδιωτικών διαφορών. Ως ιδιωτικές διαφορές αναγνωρίζει εκούσιες πράξεις, όπως οι αγοραπωλησίες και οι μισθώσεις ακινήτων, και πράξεις οι οποίες πραγματοποιούνται χωρίς τη συναίνεση του θύματος. Στην κατηγορία των ακούσιων πράξεων περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων η ανθρωποκτονία, η ληστεία και η λεκτική προσβολή. Ο ρόλος της επανορθωτικής δικαιοσύνης κατά τον Αριστοτέλη ήταν «*η επανόρθωση των αγαθών και της βλάβης που έχουν υποστεί τα θύματα, μέσω της κρίσιμης συμβολής του δικαστή*» (Αρτινοπούλου, 2010:8). Η αριστοτελική αυτή προσέγγιση δεν απέχει πολύ από τη σύγχρονη αντίληψη για την επανορθωτική

---

⁸ Στη βιβλιογραφία, αντί του όρου επανορθωτική δικαιοσύνη χρησιμοποιείται συχνά και ο όρος αποκαταστατική δικαιοσύνη. Πρόκειται για δυο όρους που και στην παρούσα αναφέρονται, χωρίς διάκριση, στο ίδιο είδος απόδοσης δικαιοσύνης.

δικαιοσύνη και καθιστά, σύμφωνα με την Αρτινοπούλου,⁹ τον Αριστοτέλη πρόδρομο της συγκεκριμένης πρακτικής απόδοσης δικαιοσύνης (Αρτινοπούλου,2010:11).

Οι ορισμοί που έχουν κατά καιρούς προταθεί για την επανορθωτική δικαιοσύνη ποικίλλουν. Εστιάζουν, ωστόσο, όλοι στο θύτη, στο θύμα και στη διαδικασία επανόρθωσης σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση, όπως και ο αριστοτελικός ορισμός, στην αποκατάσταση της προκληθείσας ζημιάς, ηθικής και υλικής. Κατά την Αρτινοπούλου, « Όλοι σχεδόν οι ορισμοί που έχουν διατυπωθεί για την επανορθωτική δικαιοσύνη μοιράζονται την ιδεολογική παραδοχή ότι η απονομή δικαιοσύνης δεν πρέπει να εξαντλείται στην επιβολή της τιμωρίας στο δράστη στην οποία, μονομερώς, επικεντρώνονται όλα τα κλασικά τιμωρητικά ποινικά συστήματα αλλά, αντιθέτως, να διαποτίζεται από το ανθρωπιστικό πνεύμα της μεταχείρισης και επανένταξης του δράστη καθώς και την ενδυνάμωση του αισθήματος δικαίου των πολιτών» (Αρτινοπούλου,2010:21).

Στην οδηγία CM/Rec(2018)8 του Συμβουλίου της Ευρώπης, συναντάμε τον πιο σύγχρονο διεθνώς αποδεκτό ορισμό περί επανορθωτικής δικαιοσύνης. Ειδικότερα, ορίζεται ότι: « Ο όρος "επανορθωτική δικαιοσύνη" αναφέρεται σε κάθε διαδικασία που δίνει τη δυνατότητα σε όσους έχουν υποστεί βλάβη εξαιτίας κάποιου εγκλήματος και σε όσους είναι υπεύθυνοι για τη ζημία αυτή, εφόσον συναινούν ελεύθερα, να συμμετέχουν ενεργά στην επίλυση των ζητημάτων που προκύπτουν από το αδίκημα, με τη βοήθεια ενός εκπαιδευμένου και αμερόληπτου τρίτου μέρους. Η επανορθωτική δικαιοσύνη λαμβάνει συχνά τη μορφή διαλόγου (άμεσου ή έμμεσου) μεταξύ του θύματος και του δράστη, και μπορεί επίσης να περιλαμβάνει, κατά περίπτωση, άλλα πρόσωπα που επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από ένα έγκλημα όπως υποστηρικτές των θυμάτων και των δραστήων, σχετικούς επαγγελματίες της δικαιοσύνης και μέλη ή εκπροσώπους των πληττομένων κοινοτήτων» (Council of Europe, 2018).

Οι διαφορές μεταξύ ανταποδοτικής-τιμωρητικής και επανορθωτικής δικαιοσύνης συνοψίζονται στον ακόλουθο πίνακα που πρότειναν οι Helfgot και Jacqueline και παραθέτει η Αρτινοπούλου : (Αρτινοπούλου,2010:22)

---

⁹ Η Καθηγήτρια Εγκληματολογίας Δρ. Αρτινοπούλου είναι επίσης Διευθύντρια του Ινστιτούτου για το Έγκλημα & την Ποινική Δικαιοσύνη του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Δημοσίου Δικαίου και μέλος της Υποεπιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και κάθε απάνθρωπης ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας. Έχει διατελέσει Αντιπρόεδρος του Παντείου Πανεπιστημίου (2009-2011), εμπειρογνώμων σε θέματα Δικαιοσύνης και Ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2014-2020) και Πρόεδρος της Κεντρικής Επιστημονικής Επιτροπής για τη Σχολική Βία και τον Εκφοβισμό του Υπ. Παιδείας (2014-2017).

Ανταποδοτική δικαιοσύνη	Επανορθωτική δικαιοσύνη
Έγκλημα=παράβαση του νόμου	Έγκλημα=βλάβη/ζημιά
Τα λάθη δημιουργούν ενοχή	Τα λάθη δημιουργούν υποχρεώσεις
Χρέος: αφηρημένη έννοια/τιμωρία	Χρέος: συγκεκριμένη έννοια/αποκατάσταση
Ενοχή/τιμωρία (ανταπόδοση)	Ενοχή/επανόρθωση (επίλυση προβλήματος)
Οι ανάγκες των θυμάτων: παραμελημένες	Οι ανάγκες των θυμάτων: στο επίκεντρο
Στιγματισμός δράστη	Επανένταξη δράστη
Μονοπώλιο του κράτους ο επίσημος κοινωνικός έλεγχος και η αντίδραση στην παράβαση	Αναγνωρισμένοι ρόλοι στο θύμα (θύματα), στο δράστη, στους πολίτες και στην τοπική κοινωνία
Κανονιστικό μοντέλο : πόλωση	Κανονιστικό μοντέλο : Διάλογος και συμφιλίωση

Δύο είναι οι κύριες τάσεις που διακρίνονται ως προς την προσέγγιση της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Η πρώτη πρεσβεύει την καθολική εφαρμογή της ως μέσον απονομής δικαιοσύνης. Η δεύτερη υποστηρίζει τη συμπληρωματική λειτουργία της αποκαταστατικής δικαιοσύνης και των υφιστάμενων επίσημων συστημάτων δικαιοσύνης, κυρίως σε θέματα που αφορούν σε ήσσονος σημασίας αδικήματα όπως τα πλημμελήματα (Αρτινοπούλου,2010:24).

Ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη είχε αμφισβητηθεί η χρησιμότητα-αποτελεσματικότητα της τιμωρίας των δραστών με τους καθιερωμένους τρόπους, όπως η στέρηση της ελευθερίας, η σωματική τιμωρία και η επιβολή της θανατικής ποινής. Οι υπέρμαχοι της επανορθωτικής δικαιοσύνης υποστηρίζουν την εφαρμογή εναλλακτικών μεθόδων επίλυσης των διαφορών, όπως, ενδεικτικά, η διαμεσολάβηση, η διαιτησία, η αποζημίωση και η συμφιλίωση δραστών και θυμάτων. Τέτοιου είδους πρακτικές εφαρμόζονταν στην Αρχαία Ελλάδα και σε άλλους πολιτισμούς ανά τον κόσμο όπως ο Βουδισμός, ο Ταοϊσμός, ο Ινδουισμός και η Χριστιανική παράδοση. Αποτελούν, δε, παραδοσιακά, έως και σήμερα, τυπικό τρόπο επίλυσης διαφορών για τους αραβικής καταγωγής λαούς της Μέσης Ανατολής, ιδίως σε περιοχές απομακρυσμένες από τα διοικητικά αστικά κέντρα. Σε κάθε περίπτωση, ως κύριος

στόχος κατά την αντιμετώπιση της παραβατικής συμπεριφοράς τίθεται η αποκατάσταση της ζημιάς και όχι η τιμωρία των δραστών (Αρτινοπούλου,2010:11).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 παρατηρούνται στη βιβλιογραφία εκτενείς αναφορές στην επανορθωτική δικαιοσύνη και στις διάφορες μορφές εφαρμογής της, όπως η διαμεσολάβηση, η συμμετοχική δικαιοσύνη και οι εναλλακτικοί τρόποι επίλυσης διαφορών. Από το 2001 έχουν δημοσιευθεί τα αποτελέσματα σειράς μελετών, σύμφωνα με τα οποία η εφαρμογή προγραμμάτων επανορθωτικής δικαιοσύνης συνδέεται άμεσα με τη μείωση της υποτροπής, την ευρύτερη συναίνεση και την υψηλότερη αίσθηση δικαίου σε σχέση με τις τυπικές μορφές απόδοσης δικαιοσύνης (Αρτινοπούλου,2010:15-17).

Η συζήτηση περί επανορθωτικής δικαιοσύνης τροφοδοτήθηκε και καρποφόρησε, προϊόντος του χρόνου, χάρη σε τρεις επιμέρους παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας είναι η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την κολάσιμη πράξη και το θύτη στα δικαιώματα και την προστασία του θύματος. Ο δεύτερος έχει να κάνει με τις φωνές εκείνες, εντός της κοινότητας των εγκληματολόγων, που εκφράζουν την ανάγκη συνολικής αναμόρφωσης των υφιστάμενων συστημάτων απονομής δικαιοσύνης τα οποία έχουν αποδειχθεί σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικά. Ο τρίτος παράγοντας είναι η μετατόπιση της εφαρμογής πολιτικών πρόληψης και αντιμετώπισης από το κεντρικό κράτος, που παλιότερα λειτουργούσε σε αυτόν τον τομέα σχεδόν μονοπωλιακά, στις κατά τόπους κοινότητες. Πρόκειται για ένα είδος αποκέντρωσης στην απονομή δικαιοσύνης με έμφαση στη συμμετοχική δικαιοσύνη και την επίλυση ορισμένων από τα προβλήματα εγκληματικότητας σε τοπικό επίπεδο (Αρτινοπούλου, 2010:15-17).

Παρουσιάζει ενδιαφέρον η άποψη της Αρτινοπούλου πως η επανορθωτική δικαιοσύνη φέρει κάποια από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά ενός κοινωνικού κινήματος χωρίς να ταυτίζεται απόλυτα με αυτό. Ειδικότερα, οι υποστηρικτές της αμφισβητούν το καθιερωμένο παράδειγμα απονομής δικαιοσύνης και προτείνουν την υιοθέτηση νέων πρακτικών με στόχο τη μεταμέλεια και την έκφραση συγγνώμης του δράστη, την επανόρθωση της βλάβης που έχει υποστεί το θύμα, αλλά και την προστασία της ομαλής λειτουργίας του κοινωνικού ιστού. Στον αντίποδα του τιμωρητικού χαρακτήρα του θεσμοθετημένου δικαστικού συστήματος, οι υποστηρικτές της μεταβατικής δικαιοσύνης αντιπροτείνουν μια διαδικασία

αυτορρύθμισης όπου κομβικό ρόλο διαδραματίζουν τα εμπλεκόμενα άτομα και η κοινότητα στην οποία ανήκουν (Αρτινοπούλου,2010:30). Την επανορθωτική δικαιοσύνη επικαλούνται λοιπόν τα κοινωνικά κινήματα που χαρακτηρίζονται από έντονη τάση αμφισβήτησης της θεσμοθετημένης κοινωνικής δομής και λειτουργίας.

Αναφορικά με το στοιχείο της επίτευξης κοινωνικών αλλαγών, από τη δεκαετία του 1970 έως σήμερα, το κίνημα της επανορθωτικής δικαιοσύνης έχει επιτύχει την εφαρμογή σημαντικών θεσμικών ρυθμίσεων τόσο σε εθνικά όσο και σε κοινοτικά και υπερεθνικά δίκαια. Αρκεί κανείς να ανατρέξει στις αποφάσεις και οδηγίες σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης για να διαπιστώσει το εύρος και τη σημασία των σχετικών θεσμικών αλλαγών. Το χαρακτηριστικό των κοινωνικών κινήματων που δεν φαίνεται, κατά την Αρτινοπούλου, να διαθέτει η επανορθωτική δικαιοσύνη είναι εκείνο της συλλογικότητας που αντανακλά την ανταπόκριση του κοινού στα αιτήματα ενός κινήματος. Παρότι σε επιστημονικό επίπεδο η μεταβατική δικαιοσύνη αποτελεί αντικείμενο ενδεδειγμένης μελέτης, δεν φαίνεται να προβάλλεται αντίστοιχα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ούτε να προβληματίζει ανάλογα τον ευρύτερο πληθυσμό.

Η φύση της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι τέτοια που, για να προστατευθούν θύματα αλλά και θύτες, οι διαδικασίες που ακολουθούνται χαρακτηρίζονται από διακριτικότητα και μυστικότητα. Ταυτόχρονα, οι διαδικασίες αυτές δεν προβάλλονται, όπως οι τυπικές διαδικασίες απονομής δικαιοσύνης, στον τύπο και στα ΜΜΕ εν γένει. Αντίθετα, αυτές οι εναλλακτικές πρακτικές βρίσκουν συχνά χώρο έκφρασης σε διαδικτυακά fora και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η πρόκληση που αντιμετωπίζουν σήμερα οι υποστηρικτές της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι ο μετασχηματισμός της από επιστημονική προσέγγιση σε κοινωνική δύναμη μεταρρύθμισης έτσι ώστε να υπάρξει ουσιαστική αλλαγή παραδείγματος από το «τιμωρώ-επιβάλλω ποινές» στο «επανορθώνω-αποκαθιστώ» (Αρτινοπούλου,2010:31-33)

Από τις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα και μετά φαίνεται η επανορθωτική δικαιοσύνη, οι επιδιώξεις, ο τρόπος λειτουργίας και τα οφέλη της να γίνονται ευρύτερα γνωστά χάρη στη δράση συλλογικοτήτων, όπως το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Επανορθωτική Δικαιοσύνη (EFRJ), η μεγαλύτερη ΜΚΟ για την άσκηση επανορθωτικής δικαιοσύνης στην Ευρώπη σήμερα, για την οποία γίνεται αναλυτικά

λόγος στη συνέχεια της παρούσας εργασίας. Τον Νοέμβριο του 2021, στο τελευταίο συνέδριο του EFRJ, μελετήθηκε ο κοινωνικός αντίκτυπος των επανορθωτικών πρακτικών και τόσο οι διοργανωτές όσο και οι ομιλητές του συνεδρίου χρησιμοποιούσαν επίσημα στις τοποθετήσεις τους τον όρο «*το κίνημα της επανορθωτικής δικαιοσύνης*» καθώς πλέον η συμμετοχή στις δράσεις για την προώθηση των αρχών και των δράσεών της είναι μαζική και ιδιαίτερα δυναμική. (EFRJ Newsletter, 2022). Ωστόσο, ως κίνημα θα μπορούσε να πει κανείς πως η επανορθωτική δικαιοσύνη διάγει τα χρόνια της «*πρώτης εφηβείας*» του. Το ζητούμενο παραμένει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο πρόεδρος του EFRJ Τιμ Τσάπμαν, σε συνέντευξη που παραχώρησε με αφορμή την επέτειο των είκοσι χρόνων από την ίδρυσή του, η δυναμική προώθηση της εξωστρέφειας και η επικοινωνία με τους πολίτες όλων των κοινωνικών ομάδων, ώστε να ενισχυθεί η μαζικότητα και η δυναμική του κινήματος προς όφελος της ευρύτερης εφαρμογής όσων πρεσβεύει (Charman, 2020).

Επανορθωτική Δικαιοσύνη και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί κρίσιμο δείκτη καλής λειτουργίας ενός ευνομούμενου δημοκρατικού κράτους. Σε αυτή τη λογική έχει αναπτυχθεί ευρύ θεσμικό πλαίσιο που καθορίζει τις διαδικασίες μεταχείρισης θυμάτων και θυτών. Οι υπέρμαχοι της επανορθωτικής δικαιοσύνης υποστηρίζουν πως η εφαρμογή τέτοιου είδους πρακτικών αποτελεί ουσιαστική πρόοδο σε θέματα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έχουν αναπτύξει δε σημαντική επιχειρηματολογία για να στηρίζουν τον ισχυρισμό πως η συγκεκριμένη προσέγγιση προάγει την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η θέση τους αυτή δεν γίνεται ωστόσο καθολικά αποδεκτή. Αρκετοί είναι εκείνοι που υποστηρίζουν πως μέσα από τις διαδικασίες επανορθωτικής και μεταβατικής δικαιοσύνης υπάρχει σοβαρό ενδεχόμενο παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Οι παραδοσιακά θεσμοθετημένες πρακτικές απονομής δικαιοσύνης λειτουργούν συχνά, με πρόφαση την «*ίση μεταχείριση*», ισοπεδωτικά, με αποτέλεσμα να συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των πάσης φύσεως διακρίσεων εις βάρος των εύλωτων κοινωνικών ομάδων. Οι διαδικασίες που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της επανορθωτικής προσέγγισης, αντίθετα, αναπτύσσονται με γνώμονα τα ανθρώπινα δικαιώματα, τόσο των θυμάτων όσο και των δραστών. Αφού εξετασθούν οι συνθήκες της σύγκρουσης καθορίζονται, μετά από διάλογο, με τη συμμετοχή όλων των

εμπλεκόμενων μερών, συγκεκριμένοι στόχοι παρέμβασης, οι οποίοι είναι κατάλληλοι κάθε φορά για τη συγκεκριμένη περίπτωση.

Παράλληλα, οι διαδικασίες αποκαταστατικής δικαιοσύνης είναι έτσι δομημένες ώστε όλοι οι εμπλεκόμενοι σε μία υπόθεση, να έχουν βήμα προκειμένου να μιλήσουν και να εκφραστούν όπως εκείνοι θέλουν σε σχέση με όσα τους αφορούν. Ο λόγος όλων γίνεται σεβαστός, ενώ γύρω από τα θύματα αλλά και τους δράστες υφαίνεται ένα πλέγμα κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης. Η οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2012/29/ΕΕ περί θυμάτων, εισάγει το σχετικό πλαίσιο για την προστασία των δικαιωμάτων των θυμάτων εγκλήματος ορίζοντας τα ελάχιστα προαπαιτούμενα χαρακτηριστικά προκειμένου κατά τη διαδικασία αποκατάστασης να διασφαλίζεται πως *«τα θύματα που επιλέγουν να συμμετέχουν σε διαδικασίες αποκαταστατικής δικαιοσύνης έχουν πρόσβαση σε ασφαλείς και ικανές υπηρεσίες αποκαταστατικής δικαιοσύνης»* (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:8).

Η παραδοσιακή λειτουργία των ποινικών συστημάτων έχει, μπορεί κανείς να πει, ως *«μονόδρομο»* την τιμωρία των δραστών. Ένας από τους κύριους στόχους της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι η *«ελάχιστη ποινική παρέμβαση»*, η οποία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Αρτινοπούλου, είναι σύμφωνη με το πνεύμα του άρθρου 5 της Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, σύμφωνα με το οποίο *«κανείς δεν πρέπει να υποβάλλεται σε βασανιστήρια ούτε σε ποινή ή μεταχείριση σκληρή ή απάνθρωπη ή ταπεινωτική»*.

Η λέξη κλειδί στην επανορθωτική δικαιοσύνη είναι το *«μαζί»*. Εδώ η δικαιοσύνη αποδίδεται με τρόπο συμμετοχικό και διαδικασίες δημοκρατικές. Κρίσιμη θεωρείται η συμμετοχή της ευρύτερης κοινότητας καθώς έτσι επιτυγχάνεται ο βέλτιστος κοινωνικός έλεγχος. Δρώντας σε ένα πλαίσιο ισότητας και συμμετοχής αναδεικνύεται η ελευθερία της έκφρασης ικανοποιώντας στην πράξη το πάγιο αίτημα των θυματολογικών κινημάτων για έκφραση του λόγου των θυμάτων σε ένα φιλικό και ασφαλές γι' αυτά περιβάλλον. Παράλληλα, η επανορθωτική δικαιοσύνη χαρακτηρίζεται από ταχύτητα, σε αντίθεση με τις χρονοβόρες διαδικασίες των συμβατικών δικαστικών συστημάτων. Επιπρόσθετα, εξασφαλίζει πρόσβαση στις διαδικασίες αποκατάστασης με σχετικά μικρό οικονομικό κόστος. Εξίσου σημαντική είναι η αναλυτική ενημέρωση όλων των εμπλεκόμενων στις διαδικασίες επανορθωτικής δικαιοσύνης σχετικά με τα δικαιώματά τους, αλλά και η ευελιξία και

προσαρμοστικότητα των διαδικασιών αυτών ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης. Κάθε περίπτωση εξετάζεται και αναλύεται σε άμεση συνάρτηση με το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο και δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην ουσιαστική κοινωνική επανένταξη.

Ο αντίλογος στην επανορθωτική δικαιοσύνη

Το σύνολο των ως άνω χαρακτηριστικών καθιστά την επανορθωτική δικαιοσύνη μια πρακτική που προάγει, κατά τους υποστηρικτές της, την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Δεν λείπουν, ωστόσο, οι φωνές που εντοπίζουν τρωτά σημεία στα όσα πρεσβεύει η επανορθωτική δικαιοσύνη. Οι επικριτές της διατείνονται πως υφίστανται γκρίζες περιοχές κατά την εφαρμογή της, οι οποίες χρήζουν προσεκτικής διερεύνησης. Για παράδειγμα έρευνες έχουν δείξει πως οι λιγότερο ισχυροί πολίτες, όπως μέλη μειονοτήτων και καταπιεσμένων κοινοτήτων εν γένει, δεν έχουν εύκολη πρόσβαση σε προγράμματα αποκατάστασης και άρα δεν επωφελούνται από αυτά, αντίθετα παραμένουν στο κλασικό ανταποδοτικό σύστημα, ενώ αντιμετωπίζουν την άτυπη δικαιοσύνη με δυσπιστία και επιφυλακτικότητα. Ταυτόχρονα, πολύ συχνά, δημιουργούνται στα θύματα ιδιαίτερα υψηλές προσδοκίες περί «λύτρωσης» και «κάθαρσης» μέσω των επανορθωτικών διαδικασιών, οι οποίες εξ αιτίας της ως άνω αδυναμίας πρόσβασης ευάλωτων πολιτών σε τέτοιου είδους προγράμματα δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες των θυμάτων.

Μεταξύ των κινδύνων που ελλοχεύουν για τα θύματα συγκαταλέγεται ο εξαναγκασμός τους να συμμετέχουν στη διαδικασία η οποία σε κάποιες περιπτώσεις δομείται με τέτοιο τρόπο ώστε να ευνοεί τον δράστη εις βάρος του θύματος. Παράλληλα, ενδέχεται εν τέλει τα θύματα να εγκλωβιστούν στο ανολοκλήρωτο πένθος αν οι θύτες υπαναχωρήσουν εκ των υστέρων ως προς τις δεσμεύσεις που έχουν αναλάβει απέναντί τους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι στη διακριτική ευχέρεια των θυμάτων να προσφύγουν ανά πάσα στιγμή στα ποινικά δικαστήρια και να διεκδικήσουν τα νόμιμα δικαιώματά τους. Σε αυτή την περίπτωση ο δράστης μπορεί, αφού έχει καταβάλει την αποζημίωση που προέκυψε μέσω της αποκαταστατικής διαδικασίας, να βρεθεί αντιμέτωπος με μια νέα αγωγή αποζημίωσης μέσω ποινικών, αυτή τη φορά, δικαστηρίων.

Παρότι τα προγράμματα αποκαταστατικής δικαιοσύνης αποτελούν εναλλακτικούς τρόπους απόδοσης δικαιοσύνης, δεν παύουν να είναι επίπονες και δύσκολες διαδικασίες, καθώς προϋποθέτουν την ευθεία, άμεση επικοινωνία μεταξύ

θυτών και θυμάτων. Οι δράστες, ερχόμενοι αντιμέτωποι με το κακό που προκάλεσαν υφίστανται μια ιδιαίτερα ψυχοφθόρα διαδικασία προκειμένου να φτάσουν να εκφράσουν στα θύματα ειλικρινή μεταμέλεια και συγγνώμη. Επιπλέον, όσοι αντιτίθενται στην επανορθωτική δικαιοσύνη τής προσάπτουν απουσία σεβασμού στο τεκμήριο της αθωότητας του δράστη, καθώς συνήθως απαιτείται από αυτόν να αναγνωρίσει την ευθύνη του πριν την ένταξή του σε κάποιο τέτοιου είδους πρόγραμμα.

Ως μία επιπλέον αδυναμία της μεταβατικής δικαιοσύνης αναγνωρίζεται η χωρίς περιορισμούς επέκταση του κοινωνικού ελέγχου. Εκφράζονται δηλαδή φόβοι πως διενέξεις που η ποινική δικαιοσύνη αποφαίνεται πως δεν χρήζουν ποινικής δίωξης εντάσσονται σε προγράμματα επανορθωτικής δικαιοσύνης και ο κοινωνικός έλεγχος διευρύνεται. Επιφυλάξεις διατυπώνονται, επίσης, σχετικά με το κατά πόσο η επανορθωτική δικαιοσύνη διέπεται από την αρχή της αναλογικότητας, δηλαδή την αρχή που πρεσβεύει πως η ποινή που επιβάλλεται θα πρέπει να είναι πάντα ανάλογη με τη βαρύτητα του αδικήματος. Στα κλασικά συστήματα απονομής δικαιοσύνης όταν επιβάλλεται ποινή δυσανάλογη του αδικήματος, ο δράστης έχει το δικαίωμα να ασκήσει έφεση, ενώ η επανορθωτική δικαιοσύνη δεν παρέχει στους δράστες αυτή την επιλογή. Κρίσιμη, τέλος, θεωρείται από τους επικριτές των εναλλακτικών επανορθωτικών πρακτικών η απουσία νομικών συμβούλων-συνηγόρων εξαιτίας της οποίας ενδέχεται οι παραβάτες, ειδικά αν πρόκειται για ανηλίκους, να δεχθούν λανθασμένες συμφωνίες, καθώς δεν θα διαθέτουν την κατάλληλη καθοδήγηση (Αρτινοπούλου,2010:47-52).

Κλείνοντας την παρουσίαση της σχέσης επανορθωτικής δικαιοσύνης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στο σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου της με τίτλο *Επανορθωτική Δικαιοσύνη* η Αρτινοπούλου επισημαίνει πως σε ορισμένες οριακές περιπτώσεις, κατά την εφαρμογή προγραμμάτων αποκαταστατικής δικαιοσύνης, έχει διαπιστωθεί προσβολή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω του στιγματισμού και της προσβολής της αξιοπρέπειας δραστών και θυμάτων καθώς και μέσω της επιβολής εκτεταμένου άτυπου κοινωνικού ελέγχου, αλλά και της προσβολής του τεκμηρίου της αθωότητας. Μολαταύτα η ίδια φαίνεται πεπεισμένη για την ανάγκη εφαρμογής εναλλακτικών πρακτικών παράλληλα με τα παραδοσιακά ποινικά συστήματα προκειμένου να εξασφαλισθεί ένας πλουραλισμός απαντήσεων απέναντι στην παραβατικότητα ώστε να επιτευχθεί η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε

κάθε επίπεδο. Εκείνο που απαιτείται για να στεφθεί το όλο εγχείρημα με επιτυχία είναι να οριοθετηθούν θεσμικά οι στόχοι, το περιεχόμενο και η αξιολόγηση των προγραμμάτων επανορθωτικής δικαιοσύνης και να διαμορφωθούν αυστηρά κριτήρια σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (Αρτινοπούλου,2010:52-53).

Το θεσμικό πλαίσιο για την αποκαταστατική δικαιοσύνη, η οποία είναι μια ευέλικτη προσέγγιση με σαφές πλαίσιο δε, αποτυπώνεται σε κείμενα του ΟΗΕ, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ο ΟΗΕ, ήδη από το 1975, έχει εκδώσει σειρά οδηγιών προς τα κράτη-μέλη του με την προτροπή για σταδιακή αντικατάσταση της καθιερωμένης ποινικής διαδικασίας με εναλλακτικές πρακτικές κοινωνικού ελέγχου στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας. Προτείνονται οι διαδικασίες της διαμεσολάβησης, της διαιτησίας και της συμφιλίωσης επειδή πλεονεκτούν έναντι των παραδοσιακών μεθόδων σε ταχύτητα, αποτελεσματικότητα, προσβασιμότητα και κόστος. Κύριο μέλημα του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτελεί η ενθάρρυνση της ανάπτυξης των δημοκρατικών θεσμών και η προώθηση του σεβασμού στις αρχές του νόμου. Επιπλέον, έχει επιδείξει πολυεπίπεδο έργο σε ό,τι αφορά τη θεσμική κατοχύρωση της επανορθωτικής δικαιοσύνης με την έκδοση σειράς συστάσεων οι οποίες αναφέρονται σε διάφορες όψεις του συγκεκριμένου ζητήματος. Παρότι οι συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα για τα κράτη-μέλη, η αρμόδια επιτροπή υπουργών νομιμοποιείται να λαμβάνει αναφορά από τις κυβερνήσεις των κρατών για τις δράσεις που έχουν αναλάβει σε σχέση με την εφαρμογή τους. Η εφαρμογή των ως άνω συστάσεων παρουσιάζει διαφορές μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ελλάδας, σύμφωνα με τα πορίσματα συγκριτικών ερευνών, δηλαδή η χώρα μας φαίνεται να υπολείπεται σημαντικά των Ευρωπαίων εταίρων της στον τομέα της εφαρμογής αποκαταστατικών διαδικασιών.

Μεταξύ άλλων, οι συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτυπώνουν τα μέτρα που πρέπει να λαμβάνονται προκειμένου να βελτιωθεί η θέση του θύματος, να επανενταχθεί ο δράστης και να ενδυναμωθούν οι κοινωνικοί κανόνες.¹⁰ Παράλληλα, προάγεται η επιτάχυνση και απλοποίηση της ποινικής διαδικασίας κυρίως σε θέματα παιδικής παραβατικότητας και συλλογικής θυματοποίησης,¹¹ ενώ αναπτύσσονται

---

¹⁰ Σύσταση R(85),11 περί της «θέσης του θύματος στο πλαίσιο του ποινικού νόμου και της ποινικής διαδικασίας».

¹¹ Σύσταση (R87), 21 περί της «απλοποίησης της ποινικής διαδικασίας».

συγκεκριμένες στρατηγικές για την αρωγή των θυμάτων με προεξάρχουσα την εφαρμογή συγκεκριμένων πρακτικών διαμεσολάβησης.¹² Στη παιδική και νεανική παραβατικότητα γίνεται εκτενής αναφορά σε σειρά συστάσεων όπου ως κύριος στόχος τίθεται ο περιορισμός των εισροών ανηλίκων στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης μέσω της επανόρθωσης και της συμφιλίωσης.¹³

Η πιο πρόσφατη σύσταση, η CM/Rec (2018)8 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, περί επανορθωτικής δικαιοσύνης και θεμάτων εγκληματικότητας, θεωρείται το πιο σύγχρονο και προηγμένο νομικό κείμενο για την επανορθωτική Δικαιοσύνη διεθνώς. Πρόκειται για μία οδηγία που δεν προτείνει μόνο ένα σύνολο αρχών, αλλά προωθεί την αποκαταστατική δικαιοσύνη ως τη θεμελιώδη φιλοσοφία που θα πρέπει να διέπει τη λειτουργία του συνόλου του ποινικού συστήματος δικαιοσύνης και των θεσμών αυτού (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:8-9).

Το Συμβούλιο της Ευρώπης παράγει πολυδιάστατο έργο πλαισιώνοντας θεσμικά τις διαδικασίες αποκαταστατικής δικαιοσύνης. Διατηρώντας πολιτική ίσων αποστάσεων μεταξύ θύτη και θύματος δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ισότιμη συμμετοχή των εμπλεκόμενων μερών στη διαδικασία. Παράλληλα, θέτει στο επίκεντρο των επανορθωτικών πρακτικών τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ εστιάζει σε θέματα πρόληψης της εγκληματικότητας και ενίσχυσης του αισθήματος δικαίου στους πολίτες. Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία η οποία εξελίσσεται, σε συνάρτηση με τις πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις και τις ανάγκες που αυτές διαμορφώνουν (Αρτινοπούλου,2010:76-77).

Το παράδειγμα των παραδοσιακών τελετουργιών συμφιλίωσης και συγγνώμης Sulh και Musalaha

Η διαδικασία διαμεσολάβησης κατέχει περίοπτη θέση μεταξύ των πρακτικών της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Η εφαρμογή της σε ποινικές υποθέσεις και η σχέση της με τα θεσμοθετημένα συστήματα απονομής δικαιοσύνης αναδεικνύεται ως ζήτημα μείζονος σημασίας στις συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ειδικότερα, στη σύσταση R(99)19, η οποία αποτελεί προϊόν τριετούς εργασίας ομάδας

¹² Σύσταση (2006), 8 περί της «αρωγής των θυμάτων εγκληματικών πράξεων».

¹³ Συστάσεις R(87), 20 περί «κοινωνικών αντιδράσεων στη νεανική παραβατικότητα», R(88), 6 περί «κοινωνικών αντιδράσεων στη νεανική παραβατικότητα μεταξύ νεαρών ατόμων που προέρχονται από οικογένειες μεταναστών» και σύσταση R(2003), 20 περί «νέων τρόπων διαχείρισης της νεανικής παραβατικότητας και περί του ρόλου της δικαιοσύνης για τους ανηλίκους».

εμπειρογνομόνων (συγκροτήθηκε από νομικούς, κυβερνητικά στελέχη, ερευνητές και ακαδημαϊκούς), ορίζεται ως διαμεσολάβηση «η διαδικασία στην οποία το θύμα και ο δράστης μπορούν –με τη συναίνεσή τους εκατέρωθεν- να συμμετέχουν ενεργά στην επίλυση των συνεπειών που προκύπτουν από το έγκλημα μέσω της βοήθειας μιας ουδέτερης τρίτης πλευράς (του διαμεσολαβητή)» (Αρτινοπούλου,2010:63-68).

Ιδιαίτερα στο μικροεπίπεδο των τοπικών κοινοτήτων τα προγράμματα διαμεσολάβησης αποτελούν αποτελεσματική εναλλακτική πρακτική για την επίλυση των συγκρούσεων. Ο ρόλος του διαμεσολαβητή ανατίθεται σε έναν εκπρόσωπο ή σε μια ομάδα εκπροσώπων της κοινότητας η οποία χαίρει ευρείας αποδοχής από τα μέλη της και την κρίση της εμπιστεύονται όλοι οι εμπλεκόμενοι. Μέσω μιας συγκεκριμένης κάθε φορά διαδικασίας, με την καθοδήγηση των μεσολαβητών, επιτυγχάνεται αφενός ο διττός στόχος της αποκατάστασης των σχέσεων θυμάτων-θυτών και αφετέρου της αποκατάστασης της βλάβης που έχουν υποστεί τα θύματα.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ πως ενώ η πρακτική της διαμεσολάβησης στην Ευρώπη αποτελεί θέμα επιστημονικής συζήτησης και κοινωνικού προβληματισμού από τη δεκαετία του 1970 και μετά, σε άλλες περιοχές του κόσμου, τέτοιου είδους πρακτικές εφαρμόζονται παραδοσιακά για αιώνες για την επίλυση διαφορών σε τοπικό επίπεδο. Στη Μέση Ανατολή, ιδιαίτερα σε περιοχές της επαρχίας, μακριά από τα κέντρα λήψης αποφάσεων, συνυπάρχουν έως και σήμερα, τρεις μορφές απονομής δικαιοσύνης: οι κρατικοί θεσμοί, ο θρησκευτικός νόμος και το εθιμικό δίκαιο. Το κράτος δικαίου σε πολλές από τις αραβικές χώρες χαρακτηρίζεται από αδυναμίες και φαινόμενα διαφθοράς. Η εμπιστοσύνη της ευρύτερης κοινωνικής βάσης σε αυτό είναι περιορισμένη. Το κενό που αναπόφευκτα δημιουργείται, κατά κύριο λόγο σε περιοχές της υπαίθρου, έρχεται να καλύψει η εφαρμογή παραδοσιακών τεχνικών διαχείρισης κρίσεων (Παπανδρέου, 2023:5-6). Οι τελετουργίες λοιπόν του Sulh (επανόρθωση) και της Musalah (συμφιλίωση) αποτελούν διαδικασίες εκτός κρατικού ελέγχου για την απονομή δικαιοσύνης με παραδοσιακό τρόπο. Κατά το Ισλαμικό Δίκαιο (Σαρία): «Σκοπός του Sulh είναι να τερματιστεί η σύγκρουση και η εχθρότητα μεταξύ των πιστών έτσι ώστε να συνεχίσουν να συνυπάρχουν ειρηνικά» (Irani,2006:137) Διακρίνεται δε σε ιδιωτικό και δημόσιο Sulh.

Το ιδιωτικό Sulh εφαρμόζεται μόνο σε περιπτώσεις συγκεκριμένης εγκληματικής πράξης με γνωστό ένοχο. Τα εμπλεκόμενα μέρη μπορούν να ανήκουν

είτε στην ίδια είτε σε διαφορετικές φυλές. Στόχος του είναι η επανόρθωση της βλάβης που έχει υποστεί το θύμα και η προστασία της οικογένειας του θύτη από πράξεις εκδίκησης. Πρόκειται για μια διαδικασία τριών σταδίων. Στο πρώτο στάδιο πραγματοποιείται η αναγνώριση της εγκληματικής πράξης. Η οικογένεια του δράστη καλεί διαμεσολαβητές οι οποίοι χαίρουν ευρύτατης εκτίμησης από τα μέλη της κοινότητας. Παρουσία των διαμεσολαβητών, οι οικογένειες δράστη και θύματος συναντιούνται. Ο δράστης ομολογεί την πράξη του και ζητά συγχώρεση. Ακολουθεί το δεύτερο στάδιο, αυτό του διακανονισμού. Οι διαμεσολαβητές αφού ακούσουν και τις δύο πλευρές και μελετήσουν την κάθε περίπτωση με προσοχή ορίζουν αμοιβή σε χρήμα ή σε είδος (αντί της ικανοποίησης μέσω εκδικητικής αφαίρεσης ζωής), η οποία καταβάλλεται στο θύμα και την οικογένειά του προς αποκατάσταση της βλάβης που έχουν υποστεί. Στο τρίτο και τελευταίο στάδιο πραγματοποιείται η δημόσια τελετή συμφιλίωσης *musalaha*. Οι δύο οικογένειες παρατάσσονται σε κεντρικό δρόμο του χωριού, με την παρουσία των δικαστών διαμεσολαβητών, και ανταλλάσσουν δημόσια χειραψία. Η συμφωνία επισφραγίζεται με ένα κοινό γεύμα το οποίο παραθέτει η οικογένεια του δράστη παρουσία των κατοίκων της κοινότητας. Με τον τρόπο αυτό η κοινότητα αναλαμβάνει ρόλο εγγυητή και επιτηρητή της συμφωνίας συμφιλίωσης.

Το δημόσιο *Sulh* εφαρμόζεται μεταξύ αντιμαχόμενων φυλών. Η κρίσιμη διαφορά του δημόσιου από το ιδιωτικό *Sulh* είναι ότι εφαρμόζεται ακόμα και σε περιπτώσεις που δεν κατονομάζεται συγκεκριμένος ένοχος ή ένοχοι, ενώ οδηγεί σε παύση των εχθροπραξιών και εγκαθίδρυση ειρήνης για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ο George Emile Irani, καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο American University of Kuwait, προτείνει μάλιστα την εφαρμογή τακτικών βασισμένων στις αρχές του *Salh* και της *Musalaha* με στόχο την προώθηση της ειρηνευτικής διαδικασίας σε περιπτώσεις εμπόλεμων συγκρούσεων, όπως η περίπτωση της Μέσης Ανατολής. Οι παραδοσιακές αυτές τελετουργίες ομολογίας της ενοχής, μεταμέλειας και συμφιλίωσης διέπονται από της θεμελιώδεις αξίτητες της δικαιοσύνης της επούλωσης του τραύματος και μπορούν να λειτουργήσουν, κατά τον Irani, ως ένας οδικός χάρτης για την ουσιαστική επίλυση των διαφορών μεταξύ των αντιμαχόμενων ομάδων και τη διασφάλιση της ειρήνης στην περιοχή (Irani,2006:141-144).

Σύγχρονες τάσεις για την επανορθωτική δικαιοσύνη στην Ευρώπη

Το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Επανορθωτική Δικαιοσύνη

Το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Επανορθωτική Δικαιοσύνη (European Forum for Restorative Justice (EFRJ)) ιδρύθηκε το 2000 αφού είχε προηγηθεί μια προπαρασκευαστική περίοδος διάρκειας περίπου δύο ετών. Οι πρωτεργάτες/τριες του εγχειρήματος ήταν μια μικρή ομάδα ανθρώπων, οι οποίοι προέρχονταν από διαφορετικές χώρες, τους/τις οποίους/ες ένωσε η κοινή πεποίθηση πως το θεσμοθετημένο σύστημα αντιμετώπισης της παραβατικότητας μέσω της δικαστικής οδού έχρηζε εκ βάθρων αναθεώρησης με την ενσωμάτωση της οπτικής του θύματος να αποτελεί πρώτη προτεραιότητα κατά τη διαδικασία απονομής δικαιοσύνης. Ο στόχος τους, από τον πρώτο κιόλας χρόνο της λειτουργίας τους, είναι τριπλός: πρώτο μέλημά τους είναι η ενημέρωση του κοινού σχετικά με την επανορθωτική δικαιοσύνη και τα οφέλη της. Παράλληλα, καταβάλλουν προσπάθεια επηρεασμού των κέντρων λήψης πολιτικών αποφάσεων προκειμένου να διατίθενται οι απαραίτητοι πόροι ούτως ώστε η επανορθωτική δικαιοσύνη να είναι διαθέσιμη και εύκολα προσβάσιμη σε όλους. Τέλος, εργάζονται συστηματικά για την προώθηση της επιστημονικής έρευνας και την ανάπτυξη και εξέλιξη των πρακτικών εφαρμογής της επανορθωτικής δικαιοσύνης (European Forum for Restorative Justice, 2020).

Σήμερα το EFRJ αριθμεί περισσότερα από πεντακόσια ενεργά μέλη και είναι η μεγαλύτερη ΜΚΟ για την Επανορθωτική Δικαιοσύνη στην Ευρώπη. Πρόκειται για μια ομάδα επαγγελματιών διαφόρων ειδικοτήτων και κλάδων. Ενδεικτικά: δικηγόροι, πολιτικοί, εγκληματολόγοι και πανεπιστημιακοί ερευνητές συνεργάζονται για την επίτευξη των στόχων του EFRJ. Επικεφαλής της οργάνωσης είναι ο ιστορικός ερευνητής Τιμ Τσάπμαν εξειδικευμένος σε θέματα οργάνωσης και εφαρμογής της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Σε συνέντευξή του, το 2020, με αφορμή τα είκοσι χρόνια από την ίδρυση του EFRJ ο Τιμ Τσάπμαν έθεσε επιγραμματικά τους μελλοντικούς στόχους της οργάνωσης λέγοντας: «Τώρα πρέπει να βγούμε στην κοινωνία και να εμπλακούμε ριζικά στην πραγματικότητα της ζωής των πολιτών. Πρέπει να δούμε και να κατανοήσουμε τη βλάβη και τον πόνο που βιώνουν οι άνθρωποι και να προσφέρουμε ρεαλιστικά και αποτελεσματικά μέσα αποκατάστασης που μπορούν να αναιρέσουν την αδικία και να ανακουφίσουν τον πόνο. Με άλλα λόγια, ήρθε η ώρα να είμαστε λιγότερο εσωστρεφείς και να ασχοληθούμε

περισσότερο με την υποστήριξη των ανθρώπων ώστε να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν δίκαιες σχέσεις μεταξύ τους» (Charman, 2020).

Στο πλαίσιο της εξωστρέφειας και της προσπάθειας υποστήριξης του εναλλακτικού τρόπου επίλυσης διαφορών που προσφέρει η επανορθωτική δικαιοσύνη, η ομάδα του EFRJ, με επικεφαλής τον Τσάπμαν, συνέταξε το 2021 το *Εγχειρίδιο για τις αξίες και τα πρότυπα εφαρμογής των πρακτικών επανορθωτικής δικαιοσύνης* (Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice). Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και απευθύνεται σε επαγγελματίες νομικούς, ακαδημαϊκούς και υπεύθυνους για τη χάραξη πολιτικών στον τομέα της δικαιοσύνης στην Ευρώπη και τον κόσμο. Η ανάγκη για τη δημιουργία του προέκυψε καθώς εντοπίστηκαν αποκλίσεις και ανομοιομορφίες κατά την εφαρμογή επανορθωτικών διαδικασιών μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών. Ενώ, σε αρκετές περιπτώσεις διαπιστώθηκε πως προγράμματα επανορθωτικής δικαιοσύνης δεν ανταποκρίνονται στις βασικές της αρχές, δηλαδή στην εθελοντική και ενεργό συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων, στην αποκατάσταση της βλάβης που έχουν υποστεί τα θύματα, στον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και στην εμπιστευτικότητα (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:7-8)

Ειδικότερα, η πρώτη θεμελιώδης αξία της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι η αναγνώριση της οντότητας κάθε ατόμου ως πολύτιμης και άξιας σεβασμού ύπαρξης. Ο κάθε άνθρωπος που συμμετέχει σε τέτοιου είδους διαδικασίες θα πρέπει να νιώθει ασφαλής μέσα σε ένα πλαίσιο που προάγει και το «δυναμικό» του και του επιτρέπει να εκφράζεται και να λειτουργεί με πλήρη ελευθερία. Παράλληλα, με τον σεβασμό στην προσωπικότητα και τα δικαιώματα του ατόμου, οι επανορθωτικές διαδικασίες διέπονται από την αξία της αλληλεγγύης. Η ευημερία και οι σχέσεις συνοχής του κοινωνικού συνόλου λαμβάνονται πολύ σοβαρά υπ' όψη κατά το σχεδιασμό των αποκαταστατικών πρακτικών και οι συμμετέχοντες καλούνται να αναλάβουν τις ευθύνες που τους αναλογούν, αλλά και στηρίζονται από την ευρύτερη κοινότητα προκειμένου, μετά το πέρας της σχετικής διαδικασίας να ενταχθούν ομαλά στον κοινωνικό ιστό.

Τρίτος κύριος πυλώνας της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι βέβαια η αποκατάσταση της βλάβης και η ανακούφιση του πόνου και της ψυχικής οδύνης, αλλά και η αποτροπή ενδεχόμενων νέων εγκλημάτων που θα μπορούσαν να

προκαλέσουν έναν νέο κύκλο απώλειας και πόνου. Κρίσιμη εδώ είναι η ουσιαστική απόδοση δικαιοσύνης χωρίς την κυριαρχία κάποιου από τα εμπλεκόμενα μέλη και χωρίς αυτοσκοπό την όποια τιμωρία των δραστών. Ναι μεν οι δράστες οφείλουν να λογοδοτήσουν, ωστόσο αυτό από μόνο του δεν είναι σε καμία περίπτωση αρκετό για να υπάρξει ουσιαστική επανόρθωση απέναντι στα θύματα. Κύριο ζητούμενο αποτελεί η κατά το δυνατόν ακριβέστερη προσέγγιση της αλήθειας. Εντούτοις, κάθε επανορθωτική διαδικασία εκκινεί από την παραδοχή πως συνήθως η αλήθεια δεν μπορεί να είναι μία και μοναδική (μόνο στις γενοκτονίες ισχύει το αντίθετο). Κάθε αφήγηση που λαμβάνει χώρα κατά τον άμεσο ή έμμεσο διάλογο θυτών και θυμάτων εμπεριέχει μιας μορφής αλήθεια η οποία, παρότι είναι μερική, μπορεί να λειτουργήσει ως ψηφίδα προκειμένου να συντεθεί μια όσο το δυνατόν πιο πλήρης εικόνα για το τι πραγματικά συνέβη κατά την τέλεση του υπό εξέταση εγκλήματος.

Οι βασικές αρχές της επανορθωτικής δικαιοσύνης εναρμονίζονται με την επιστημολογική επιταγή και, ταυτόχρονα, δεοντολογική δέσμευση της σύγχρονης ιστοριογραφίας για σφαιρική, πολυδιάστατη και πολυπρισματική προσέγγιση της αλήθειας. Εμπλέκοντας θύματα, θύτες και ευρύτερη κοινότητα, με όρους ελεύθερης ισότιμης συμμετοχής, στις διαδικασίες απονομής δικαιοσύνης, η επανορθωτική δικαιοσύνη απαντά στο αίτημα για μια ευρύτερη ιστορική εικόνα. Σε αντίθεση με το καθεστώς ιστορικότητας που ονομάζεται παροντισμός και εστιάζει στην ορατότητα των δεινών των θυμάτων και στην αποκατάσταση της βλάβης που έχουν υποστεί, η επανορθωτική δικαιοσύνη δίνει χώρο και βήμα και στους θύτες να καταθέσουν τη δική τους οπτική της αλήθειας. Μέσω της συμπερίληψης του κόσμου των θυτών διαμορφώνεται, με όχημα τις επανορθωτικές διαδικασίες, ένα πληρέστερο ιστορικό αφήγημα, σύμφωνα με τους κανόνες της ιστορικής δεοντολογίας (Κόκκινος, 2022:4).

Πρακτική εφαρμογή των αρχών της επανορθωτικής δικαιοσύνης

Οι οδηγίες του ΟΗΕ και οι συστάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελούν σαφέστατα το θεσμικό έρεισμα για την ανάπτυξη πρακτικών επανορθωτικής δικαιοσύνης. Σπάνια όμως τα θεσμικά αυτά κείμενα περιέχουν συγκεκριμένα αναλυτικά βήματα για την εφαρμογή τους. Το *Εγχειρίδιο για τις Αξίες και τα Πρότυπα Εφαρμογής των Πρακτικών Επανορθωτικής Δικαιοσύνης* έρχεται να καλύψει αυτό ακριβώς το κενό και να λειτουργήσει ως ένας οδηγός για τη βήμα - βήμα ορθή εφαρμογή των κατάλληλων σε κάθε περίπτωση επανορθωτικών πρακτικών. Ο σκελετός πάνω στον οποίο κινείται ο συγκεκριμένος οδηγός δεν είναι άλλος από τις

αρχές της μεταβατικής δικαιοσύνης οι οποίες αποτελούν τις βασικές οδικές αρτηρίες ενός λεπτομερούς οδικού χάρτη προς την αποκατάσταση και την επανόρθωση. Ως επανορθωτική διαδικασία στο εγχειρίδιο ορίζεται το σύνολο των ενεργειών που πραγματοποιούνται, κατά περίπτωση, με στόχο την αποκατάσταση της βλάβης, ενώ εισάγεται και ο όρος της «έμμεσης επανορθωτικής διαδικασίας» όπου θύμα και δράστης δεν επικοινωνούν πρόσωπο με πρόσωπο, αλλά η επικοινωνία λαμβάνει χώρα με χρήση πολυμέσων, όπως, ενδεικτικά, βιντεοσκοπημένα ή γραπτά μηνύματα, τηλεφωνικές συνδιαλέξεις ή τηλεδιασκέψεις (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:13-14).

Πριν όμως τη δημιουργία προτεινόμενων διαγραμμάτων ροής με κατεύθυνση την αποκατάσταση της βλάβης, χρήσιμο είναι να αποτυπωθεί τι ακριβώς περιγράφεται με τον όρο «βλάβη». Η βλάβη μπορεί να περιλαμβάνει ζημιά ή απώλεια περιουσίας και κάθε είδους σωματικό ή/και ψυχικό τραυματισμό. Στον όρο «βλάβη» εντάσσεται και η απειλή και παραβίαση όλων όσα έχουν σημασία για έναν άνθρωπο, όπως η ασφάλεια, η προσωπική αυτονομία, οι προσωπικές σχέσεις και οι κοινωνικοί δεσμοί. Σε κάθε περίπτωση εφαρμόζεται μια κλίμακα διαβάθμισης της ζημιάς από εξαιρετικά σοβαρή, όπως η απώλεια της ανθρώπινης ζωής, σε ήσσονος σοβαρότητας, όπως μεμονωμένα περιστατικά λεκτικού διαπληκτισμού. Ωστόσο, η σοβαρότητα της βλάβης δεν είναι συνήθως πλήρως ορατή από την αρχή της επανορθωτικής διαδικασίας, αλλά προκύπτει και γίνεται ξεκάθαρη καθώς η διαδικασία εξελίσσεται. Αυτό το στοιχείο της σοβαρότητας θα πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπ' όψη από τους εκάστοτε διαμεσολαβητές, ιδίως σε περιπτώσεις που έχουν να κάνουν με επαναλαμβανόμενα εγκλήματα ή όταν ο θύτης ή το θύμα είναι άτομα ευάλωτα (λόγω ηλικίας, οικονομικής κατάστασης, κοινωνικής θέσης κ.ο.κ.) ή όταν κάποιος από τους εμπλεκόμενους έχει βιώσει τραυματικά γεγονότα στο παρελθόν (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:12).

Κάθε επανορθωτική διαδικασία θα πρέπει να διέπεται από συγκεκριμένα πρότυπα εφαρμογής προκειμένου τα θύματα, οι δράστες αλλά και οι ίδιοι οι διαμεσολαβητές να είναι ασφαλείς και προστατευμένοι καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας αλλά και μετά το πέρας αυτής. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η αποτελεσματικότητα και η ποιότητα των υπηρεσιών μεταβατικής δικαιοσύνης αλλοιώνεται από εξωγενείς παράγοντες που δεν λειτουργούν με βάση τα αξιακά θεμελιωμένα πρότυπά της. Συχνά εντοπίζονται διακρίσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων

λόγω φύλου, θρησκευτικών πεποιθήσεων, καταγωγής ή οικονομικής κατάστασης, ενώ δεν λείπουν και τα περιστατικά εκφοβισμού της μίας πλευράς από την άλλη η οποία μπορεί να βρίσκεται σε θέση ισχύος.

Μεταξύ των κινδύνων και προκλήσεων που καλείται να αντιμετωπίσει σήμερα η κοινότητα της επανορθωτικής δικαιοσύνης συγκαταλέγεται ο προσανατολισμός της διαδικασίας είτε αποκλειστικά προς την ικανοποίηση της ανάγκης του θύματος για εκδίκηση, είτε της αποκατάστασης του δράστη χωρίς αυτός ουσιαστικά να λογοδοτήσει για τις πράξεις του, είτε προς το αποτέλεσμα που επιθυμεί ο ίδιος ο διαμεσολαβητής εξυπηρετώντας προσωπικούς επαγγελματικούς σκοπούς και όχι τη βέλτιστη έκβαση για τους εμπλεκόμενους. Σε αρκετές περιπτώσεις, η ποιότητα της διαδικασίας και του αποτελέσματος που έχει απειλείται από θεσμικές παρεμβάσεις, όπως η μονομερής επιβολή της αποκατάστασης από δικαστικές ή άλλες αρχές, χωρίς προσπάθεια συμμετοχής θυμάτων και θυτών στη σχετική διαβούλευση, η συνοπτική περαίωση της διαδικασίας αποκατάστασης προκειμένου να επιτευχθούν στατιστικοί στόχοι ταχύτητας και κόστους, εις βάρος της ποιότητας, και η ανάθεση ρόλου διαμεσολαβητή σε μη εκπαιδευμένους επαγγελματίες οι οποίοι δεν διαθέτουν τις απαραίτητες για τον σχεδιασμό και την υποστήριξη του επανορθωτικού σχεδιασμού γνώσεις.

Από τη στιγμή που διασφαλίζεται θεσμικά ο ορισμός του κατάλληλου σε κάθε υπόθεση διαμεσολαβητή το πρώτο βήμα της διαδικασίας επανόρθωσης και αποκατάστασης είναι ο διάλογος. Θύματα, δράστες και λοιποί εμπλεκόμενοι καλούνται με ειλικρίνεια να καταθέσουν την αλήθεια τους. Ιδιαίτερα χρήσιμη για τα θύματα είναι η δυνατότητα που έχουν να θέσουν ερωτήσεις στους δράστες, καθώς με τον τρόπο αυτό εξελίσσεται η εσωτερική διαδικασία επεξεργασίας του εκάστοτε βιωμένου τραυματικού γεγονότος. Παράλληλα, οι θύτες έχουν την κατάλληλη υποστήριξη για να εκφράσουν μεταμέλεια, να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους και να συμβάλουν στην αποκατάσταση της βλάβης που προκάλεσαν. Στο τελικό στάδιο της διαδικασίας όλοι οι εμπλεκόμενοι καλούνται να συμφωνήσουν σε ένα συγκεκριμένο πλάνο επανορθωτικών ενεργειών. Οι συμφωνηθείσες δράσεις θα πρέπει να είναι ξεκάθαρες, συγκεκριμένες ως προς τον τρόπο και τη διάρκεια υλοποίησης και μετρήσιμες, ενώ τίθεται χρονικός ορίζοντας μέσα στα όρια του οποίου θα πρέπει να επανεξεταστούν και να ολοκληρωθούν. (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:19)

Κομβικό ρόλο, κατά το EFRJ, στη διασφάλιση της ποιότητας της αποκαταστατικής διαδικασίας διαδραματίζει η αρχή της εθελοντικής συμμετοχής και της συμφωνίας όλων των εμπλεκόμενων. Πριν την έναρξη της διαδικασίας όλοι οι υποψήφιοι συμμετέχοντες θα πρέπει να ενημερωθούν λεπτομερώς σχετικά με τα στάδια που πρόκειται να ακολουθήσουν, τον τρόπο διεξαγωγής και τον σκοπό του όλου εγχειρήματος. Στη συνέχεια θα πρέπει να έχουν επαρκή χρόνο διαθέσιμο για να αποφασίσουν, πριν δώσουν τη τελική τους συγκατάθεση για τη συμμετοχή τους. Ο δράστης θα πρέπει να γνωρίζει πως, ναι μεν, προϋπόθεση για την έναρξη του διαλόγου αποτελεί η αναγνώριση της πράξης του, αλλά πως η αναγνώριση αυτή δεν επέχει θέση ομολογίας έναντι των ποινικών κατηγοριών που ενδεχομένως του έχουν απαγγελθεί. Ταυτόχρονα, το θύμα λαμβάνει γνώση ότι (όπως και ο θύτης και κάθε εμπλεκόμενος) μπορεί να αποσύρει τη συγκατάθεσή του και να αποχωρήσει σε οποιοδήποτε σημείο της αποκαταστατικής πρακτικής χωρίς αυτό να σημαίνει πως παραιτείται από τα νόμιμα δικαιώματά του ως προς την περαιτέρω ποινική δίωξη του δράστη. (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:22-23).

Εξίσου κρίσιμος για την επιτυχία ή μη της αποκαταστατικής διαδικασίας είναι ο προσεκτικός σχεδιασμός της με γνώμονα τις ανάγκες, τις ιδιαιτερότητες και τις ευαισθησίες των συμμετεχόντων. Χαρακτηριστικά όπως το φύλο, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η γλώσσα, η ηλικία, η φυλετική και εθνοτική καταγωγή, καθώς και τυχόν ζητήματα αναπηρίας, θα πρέπει να συνεκτιμώνται κατά το σχεδιασμό του πλάνου δράσης που πρόκειται να ακολουθηθεί σε κάθε περίπτωση. Επιπρόσθετα, κατά τον σχεδιασμό, προσδιορίζονται οι λοιποί συμμετέχοντες, πέραν των θυμάτων και δραστών και καθορίζεται με σαφήνεια ο ρόλος τους σε όλα τα στάδια της επανορθωτικής δράσης. Θύματα και θύτες μπορούν να καλέσουν μέλη της οικογένειάς τους ή άλλα άτομα, σημαντικά γι' αυτούς, για να τους υποστηρίξουν, ενώ υπάρχει δυνατότητα συμμετοχής δικηγόρων οι οποίοι θα έχουν προκαθορισμένο και συμφωνημένο από όλες τις πλευρές συμβουλευτικό-υποστηρικτικό ρόλο. Σε υποθέσεις όπου ο πληττόμενος δεν είναι ένα μεμονωμένο άτομο αλλά μια κοινότητα ατόμων, τότε οι εκπρόσωποι της κοινότητας συμμετέχουν στη διαδικασία, με την απαραίτητη κάθε φορά νομική υποστήριξη, αφού ληφθούν και σε αυτή την περίπτωση και γίνουν σεβαστές οι ιδιαιτερότητες και οι ευαισθησίες της εν λόγω κοινότητας. (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:26-28).

Η επανορθωτική διαδικασία βασίζεται στο σεβασμό της βιωμένης εμπειρίας κάθε ατόμου, της νοημοσύνης του και της ικανότητάς του να λαμβάνει αποφάσεις για θέματα που το αφορούν. Η εφαρμογή της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι πρωτίστως συμμετοχική και εστιάζει στη διευκόλυνση της επικοινωνίας μεταξύ των εμπλεκομένων. Είναι κρίσιμο καθεμία και καθένας από τους συμμετέχοντες να προσέλθει στον διάλογο κατάλληλα προετοιμασμένος ούτως ώστε να αφηγηθεί με σαφήνεια όσα έζησε, να μιλήσει για τα συναισθήματα και τις σκέψεις του και να διατυπώσει με το δικό του ξεχωριστό τρόπο τις ανάγκες του και αυτά που πραγματικά προσβύει και επιθυμεί. Είναι σημαντικό στο επίκεντρο να τεθεί η βλάβη και οι συνέπειές της προκειμένου να αποφευχθεί ο στιγματισμός των ατόμων. Ο ρόλος των διαμεσολαβητών δεν περιορίζεται στο να ενθαρρύνουν τους συμμετέχοντες να εκφραστούν, αλλά είναι δική τους ευθύνη να ελέγχουν, καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησης, ότι τα λεγόμενα του κάθε ομιλητή γίνονται κατανοητά με ακρίβεια από το σύνολο των συνομιλητών (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:30).

Οι επικριτές της επανορθωτικής δικαιοσύνης συχνά προβάλλουν ως επιχείρημα την αναξιοπιστία τέτοιου είδους πρακτικών, ακριβώς επειδή ο κάθε εμπλεκόμενος έχει το δικαίωμα να υπαναχωρήσει σε οποιοδήποτε στάδιο της διαδικασίας. Προκειμένου να μη βάλεται η αξιοπιστία της επανορθωτικής δικαιοσύνης, το EFRJ συνιστά τον προσεκτικό σχεδιασμό του εκάστοτε πλάνου ενεργειών με τρόπο τέτοιο ώστε να διασφαλίζεται η μέγιστη δυνατή εθελοντική δέσμευση όλων των συμμετεχόντων. Η δέσμευση γίνεται μεγαλύτερη και πιο ισχυρή καθώς η διαδικασία της διαμεσολάβησης εξελίσσεται. Για παράδειγμα, στην αρχή οι δράστες καλούνται να δεσμευθούν **πώς** θα αναγνωρίσουν τις πράξεις τους ενώπιον των θυμάτων, ενώ κατά την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων δεσμεύονται να απέχουν στο μέλλον από ανάλογες παραβατικές ενέργειες και να αναλάβουν συγκεκριμένες, μετρήσιμες δράσεις για την επανόρθωση της ζημιάς που προκάλεσαν. Η υλοποίηση των δεσμεύσεων ελέγχεται τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά το πέρας της διαδικασίας, ενώ για τη διατήρηση της δέσμευσης και την αποτροπή παραβατικών συμπεριφορών στο μέλλον θεωρείται κρίσιμη η αναγνώριση της προσπάθειας των δραστών. Μάλιστα συνηθίζεται η επίτευξη συμφωνίας να επικυρώνεται με ένα είδος γιορτής όπου παραβρίσκονται πέραν των εμπλεκομένων και μέλη της τοπικής κοινότητας (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:34).

Ο συμμετοχικός χαρακτήρας των επανορθωτικών πρακτικών δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί πως εκθέτει σε δημόσια θέα τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα των συμμετεχόντων. Στο εγχειρίδιο του EFRJ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην αρχή της εμπιστευτικότητας και καταγράφονται συγκεκριμένοι κανόνες για την διαφύλαξη του απορρήτου της διαδικασίας. Όλα τα εμπλεκόμενα μέρη δεσμεύονται εγγράφως για την τήρηση της αρχής της εμπιστευτικότητας, ενώ για τον κάθε τρίτο που πρόκειται να παρακολουθήσει τη διαμεσολάβηση απαιτείται γραπτή συναίνεση όλων των μερών. Ο διαμεσολαβητής οφείλει να παρακολουθεί σε όλα τα στάδια της διαδικασίας την τήρηση των κανόνων εμπιστευτικότητας και να ενεργεί ανάλογα σε περίπτωση που διαπιστώσει σχετικές αποκλίσεις. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται η διεξαγωγή των επανορθωτικών δράσεων σε κλίμα ασφάλειας, ενώ προάγεται ο ειλικρινής διάλογος και η αμοιβαία κατανόηση (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:38).

Ζητήματα αξιολόγησης της επανορθωτικής δικαιοσύνης

Έχοντας πλέον διανύσει περισσότερα από πενήντα χρόνια από τις πρώτες συζητήσεις περί επανορθωτικής δικαιοσύνης και είκοσι δύο χρόνια από την ίδρυση του EFRJ εύλογα τίθενται ερωτήματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα των επανορθωτικών πρακτικών και τον αντίκτυπό τους σε άτομα και κοινωνικές ομάδες. Το Νοέμβριο του 2021 διοργανώθηκε από το EFRJ διεθνές διαδικτυακό συνέδριο (EFRJ Newsletter, 2022) με κύριο στόχο την διερεύνηση της αποτελεσματικότητας και της κοινωνικής επιδραστικότητας της μεταβατικής δικαιοσύνης. Κατά τη διεξαγωγή των εργασιών του συνεδρίου εξετάστηκαν επίσης ο ρόλος των διεθνών και τοπικών οργανώσεων στην προώθηση της επανορθωτικής δικαιοσύνης και οι τρόποι με τους οποίους «επικοινωνούνται» οι επανορθωτικές πρακτικές στο ευρύ κοινό.

Για να θεωρηθεί επιτυχημένο ένα εργαλείο αξιολόγησης θα πρέπει πριν το σχεδιασμό του να τεθούν και να αποτυπωθούν ξεκάθαρα οι στόχοι της εκάστοτε υπό αξιολόγηση διαδικασίας. Συχνά οι άμεσα ενδιαφερόμενοι έχουν διαφορετικές προσδοκίες και διαφορετικά κριτήρια που καθορίζουν γι' αυτούς την επιτυχία ενός εγχειρήματος. Για παράδειγμα, για τους κρατικούς θεσμούς η αποτροπή της υποτροπής των δραστών κρίνεται ως ζήτημα μείζονος σημασίας την ίδια στιγμή που το κύριο ενδιαφέρον των θυμάτων εστιάζεται στην αποκατάσταση της βλάβης που έχουν υποστεί ενώ για τους δράστες το ζητούμενο είναι η συμφιλίωση και η κοινωνική τους επανένταξη. Άρα οι αξιολογητές πριν σχεδιάσουν πώς θα

αξιολογήσουν τις επανορθωτικές πρακτικές θα πρέπει να ορίσουν με ακρίβεια το αντικείμενο της αξιολόγησης.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονισθεί πως κάθε δράση που πραγματοποιείται στα πλαίσια της αποκαταστατικής δικαιοσύνης θα πρέπει να διαθέτει μια ενημερωμένη και εύκολα προσβάσιμη από όλους τους συμμετέχοντες βάση πληροφοριών κατ' αναλογία με τα πρακτικά και τα αρχεία που κρατούνται στα θεσμικά ποινικά δικαστήρια. Η βάση αυτή διασφαλίζει την εφαρμογή των αρχών της επανορθωτικής δικαιοσύνης σε όλα τα στάδια της διαδικασίας λειτουργώντας επί της ουσίας σαν ένα εργαλείο καθημερινής ανατροφοδότησης για τους διαμεσολαβητές αλλά και για όλους τους εμπλεκόμενους. Ήδη έχουν αναπτυχθεί σχετικά λογισμικά καταχώρησης και παρακολούθησης τα οποία, ωστόσο, βρίσκονται σε πολύ αρχικό στάδιο και που η περαιτέρω ανάπτυξή τους αποτελεί μια από τις βασικές τρέχουσες προκλήσεις για τους επαγγελματίες της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Κρίσιμη επίσης θεωρείται η ενημέρωση των συμμετεχόντων για την πορεία των συμφωνημένων δράσεων μετά το πέρας της διαδικασίας. Σε πανευρωπαϊκή έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2022 οι διαμεσολαβητές που συμμετείχαν κατέδειξαν το πλαίσιο της υλοποίησης των συμφωνηθέντων και της σχετικής ενημέρωσης ως το πιο κρίσιμο τμήμα μιας ολοκληρωμένης αποκαταστατικής παροχής, το οποίο χρήζει περαιτέρω μελέτης και ενδυνάμωσης ως προς την πρακτική του εφαρμογή (Sapland, 2022).

Για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση κάθε δράσης της επανορθωτικής δικαιοσύνης απαιτείται η συγκέντρωση πόρων οι οποίοι προέρχονται τόσο μέσω κρατικής όσο και μέσω ιδιωτικής χρηματοδότησης. Οι χρηματοδότες είναι εκείνοι που κατά κύριο λόγο αναθέτουν σε ανεξάρτητους εμπειρογνώμονες να αξιολογήσουν τα προγράμματα που χρηματοδοτούν προκειμένου να έχουν σαφή εικόνα για το κατά πόσο η παρεχόμενη χρηματοδότηση αξιοποιείται και παράγεται ποιοτικό αποτέλεσμα. Ζωτικής σημασίας για τα κράτη είναι, όπως προαναφέρθηκε, η μείωση της υποτροπής η οποία εξετάζεται συνήθως σε σχέση με την αντίστοιχη συμπεριφορά των δραστών οι οποίοι έχουν λογοδοτήσει σε ποινικά δικαστήρια. Τέτοιου τύπου έρευνες, σχετικά με τον περιορισμό της εκ νέου εμπλοκής των δραστών σε εγκληματικές ενέργειες απαιτούν πολύ προσεκτικό σχεδιασμό, ιδιαίτερα κατά την επιλογή του υπό μελέτη δείγματος, καθώς εάν το δείγμα επιλεγεί βάσει

συγκεκριμένων κριτηρίων η αξιολόγηση θα οδηγηθεί σε αναξιόπιστα συμπεράσματα (EFRJ Newsletter, 2022:4-7).

Η σύνδεση της αξιολόγησης, ωστόσο, με την αποδοτικότητα και τη χρηματοδότηση έχει περιορίσει σημαντικά την ζωτικής σημασίας λειτουργία της αξιολόγησης, η οποία δεν είναι άλλη από την ανατροφοδότηση σχετικά με τα προγράμματα επανόρθωσης και θα οδηγήσει στον επανασχεδιασμό και την περαιτέρω ανάπτυξη και εξέλιξή τους. Παράλληλα, ελλοχεύει ο κίνδυνος οι φορείς υλοποίησης να δώσουν προτεραιότητα σε «ισχυρότερους» δικαιούχους, καθώς εκείνοι ενδεχομένως εγγυώνται μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας από από τους δικαιούχους που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Ταυτόχρονα, δημιουργούνται εμπόδια στην ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων δεδομένου ότι επιλέγοντας «δοκιμασμένα» σχέδια η πιθανότητα επιτυχίας αυξάνεται.

Κατά την Cristina Vasilescu,¹⁴ η αξιολόγηση της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι κρίσιμο να πραγματοποιείται με γνώμονα πλην της αποτελεσματικότητάς της και τον αντίκτυπό της ανά τομέα κοινωνικής δραστηριότητας, όπως ο τρόπος ζωής των ανθρώπων, οι φόβοι και οι προσδοκίες τους, ο πολιτισμός, η υγεία και η ευημερία του πληθυσμού, η συνοχή της κοινότητας, οι δημοκρατικοί θεσμοί και το περιβάλλον. Ενώ μαζί με το ερώτημα «τι λειτουργεί;» θα πρέπει να τίθενται από τους αξιολογητές και ερωτήματα σχετικά με τον εκάστοτε μηχανισμό λειτουργίας αλλά και την κινητήρια δύναμη κάθε διαδικασίας. Μόνο έτσι θα διασφαλισθεί η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και θα εξελιχούν οι επανορθωτικές πρακτικές ανάλογα με τις τρέχουσες κάθε φορά ανάγκες του κοινωνικού συνόλου (EFRJ Newsletter, 2022:8-12).

Επανορθωτική δικαιοσύνη: πρακτική εφαρμογή και χρήση

Η επανορθωτική δικαιοσύνη φαίνεται να κερδίζει συνεχώς έδαφος, έναντι των παραδοσιακών μεθόδων απόδοσης δικαιοσύνης. Εναλλακτικές πρακτικές επίλυσης των διαφορών εφαρμόζονται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σε πολλές χώρες διεθνώς. Τον Μάρτιο του 2019 δημοσιεύθηκαν τα αποτελέσματα μελέτης που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της κυβέρνησης της Σκωτίας σχετικά με την

---

¹⁴ Η Cristina Vasilescu είναι ερευνήτρια με περισσότερα από 14 χρόνια εμπειρίας στην κοινωνική έρευνα, την ανάλυση και αξιολόγηση δημόσιων πολιτικών και τον σχεδιασμό και τη διαχείριση έργων της ΕΕ. Είναι μέλος της Ιταλικής Ένωσης Αξιολόγησης και του Ευρωπαϊκού Φόρουμ για την επανορθωτική δικαιοσύνη (Cristina Vasilescu BIO, 2021).

εφαρμογή προγραμμάτων επανορθωτικής δικαιοσύνης παγκοσμίως προκειμένου να καταρτιστεί και να υλοποιηθεί ανάλογο πρόγραμμα δράσης στην περιοχή. Σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας, οι ευρωπαϊκές χώρες που διαθέτουν τα πιο ολοκληρωμένα συστήματα επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι η Νορβηγία και το Βέλγιο, καθώς έχουν αναπτύξει επανορθωτικές πρακτικές για κάθε στάδιο της ποινικής διαδικασίας, για κάθε ηλικία και για κάθε τύπο αδικήματος. Αναφορικά με την επίλυση διαφορών μέσω της επανορθωτικής δικαιοσύνης ανά ομάδα πληθυσμού, φαίνεται ότι επιλέγεται σχεδόν καθολικά σε περιπτώσεις ανήλικων παραβατών, ενώ και η συμμετοχή των ενηλίκων σε διαδικασίες επανόρθωσης βρίσκεται στις χώρες αυτές σε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά (Safer Communities Directorate, 2019:2).

Η νορβηγική προσέγγιση θεωρείται από τους εμπειρογνώμονες εν γένει ένα αποτελεσματικό μοντέλο και ένα από τα πιο ολοκληρωμένα συστήματα επανορθωτικής δικαιοσύνης στον κόσμο. Η Νορβηγία διαθέτει μια εθνική υπηρεσία διαμεσολάβησης που υπάγεται κεντρικά στο «Υπουργείο Δικαιοσύνης και Δημόσιας Τάξης», υπό την οποία λειτουργούν είκοσι δύο περιφερειακές υπηρεσίες διαμεσολάβησης που διεκπεραιώνουν οκτώ έως εννέα χιλιάδες υποθέσεις σε ετήσια βάση. Η διαμεσολάβηση ανατίθεται σε εκπαιδευμένους εθελοντές, μέλη της κοινότητας και όχι σε επαγγελματίες διαμεσολαβητές. Με τον τρόπο αυτό ενισχύεται αισθητά η σχέση κοινότητας - συμμετεχόντων στη διαδικασία επανόρθωσης και αποκατάστασης. Οι υπηρεσίες διαμεσολάβησης δέχονται παραπομπές από οποιαδήποτε υπηρεσία, για οποιοδήποτε αδίκημα και σε οποιοδήποτε στάδιο της διαδικασίας. Η επανορθωτική δικαιοσύνη προσφέρεται ως εναλλακτική λύση έναντι των καθιερωμένων ποινικών διαδικασιών και εφόσον η υπόθεση επιλυθεί μέσω της μεταβατικής διαδικασίας κλείνει χωρίς να καταγραφεί στο ποινικό μητρώο (Safer Communities Directorate, 2019:8).

Στις Η.Π.Α. η πολιτεία του Κολοράντο είναι εκείνη η οποία έχει αναπτύξει το πιο πλήρες σύστημα εφαρμογής της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Οι επανορθωτικές δράσεις επιλέγονται ως εναλλακτική λύση έναντι της θεσμοθετημένης δικαστικής οδού κατά κύριο λόγο σε περιπτώσεις ανηλίκων ή νεαρών σε ηλικία παραβατών. Η εποπτεία της λειτουργίας του συστήματος επανορθωτικής δικαιοσύνης έχει ανατεθεί σε κεντρικό επίπεδο στο Συντονιστικό Συμβούλιο Αποκαταστατικής Δικαιοσύνης το οποίο παρέχει δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση στους διαμεσολαβητές, ενώ υποστηρίζει θεσμικά και τεχνικά το σχεδιασμό και την υλοποίηση των

επανορθωτικών δράσεων. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία της πολιτείας του Κολοράντο, τα θύματα θα πρέπει να ενημερώνονται πλήρως για τις επιλογές που τους προσφέρονται μέσω των αποκαταστατικών πρακτικών, ενώ ιδιαίτερα σε περιπτώσεις νεαρών παραβατών οι αρμόδιοι δικαστές οφείλουν να αξιολογούν αν μπορεί η διαφορά να επιλυθεί μέσω της επανορθωτικής δικαιοσύνης και σε περίπτωση θετικής αξιολόγησης να κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση. Ιδιαίτερη μνεία, τέλος, γίνεται από το νομοθέτη στην ανάγκη ανάπτυξης και εφαρμογής προγραμμάτων επανορθωτικής δικαιοσύνης για την επίλυση συγκρούσεων εντός των φυλακών και των κάθε είδους σωφρονιστικών ιδρυμάτων (Safer Communities Directorate, 2019:9).

Η Βόρεια Ιρλανδία, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία συγκαταλέγονται επίσης στις χώρες που παρέχουν άμεση πρόσβαση σε υπηρεσίες επανορθωτικής δικαιοσύνης σε όλους ανεξαιρέτως τους νεαρούς παραβάτες, ενώ στο Βέλγιο και τη Νορβηγία η πρόσβαση παρέχεται σε όλους τους παραβάτες ανεξαρτήτως ηλικίας. Στη Νέα Ζηλανδία η νομοθεσία προβλέπει την υποχρεωτική προκαταρκτική συζήτηση κάθε ζητήματος νεανικής παραβατικότητας σε επίπεδο οικογενειών (Ομαδικές Οικογενειακές Διασκέψεις) πριν την παρουσίαση της υπόθεσης ενώπιον του Δικαστηρίου Ανηλίκων. Ειδική μονάδα της αστυνομίας είναι επιφορτισμένη με το έργο του εντοπισμού των νεαρών παραβατών και της καθοδήγησής τους σε εναλλακτικές μορφές απονομής δικαιοσύνης με επίκεντρο την οικογένεια και την κοινότητα και όχι τα ποινικά δικαστήρια με στόχο το 80 τα εκατό των περιπτώσεων τέλεσης εγκλημάτων από ανήλικους δράστες να επιλύεται μέσω αποκαταστατικών πρακτικών. Παράλληλα, διερευνώνται και αντιμετωπίζονται οι υποκείμενες αιτίες που οδήγησαν τον ανήλικο σε τέτοιου είδους συμπεριφορές και ο ίδιος υποστηρίζεται με κάθε μέσο προκειμένου να μην να λογοδοτήσει για τις πράξεις του, αλλά ταυτόχρονα να προετοιμαστεί για την ομαλή επανένταξή του στον κοινωνικό ιστό (Safer Communities Directorate, 2019:10). Γίνεται φανερό πως για τη Νέα Ζηλανδία προτεραιότητα είναι η αποτροπή της υποτροπής. Η συναίνεση του θύματος δεν θεωρείται απαραίτητη για την εφαρμογή αποκαταστατικών πρακτικών σε αντίθεση με τη συμμετοχή του δράστη η οποία έχει εκ του νόμου καταστεί υποχρεωτική. Διαπιστώνουμε δηλαδή στην περίπτωση της Νέας Ζηλανδίας σοβαρή απόκλιση από τη θεμελιώδη αρχή της επανορθωτικής δικαιοσύνης που είναι η αρχή της ελεύθερης,

συναινετικής συμμετοχής κάθε εμπλεκόμενου σε κάθε διαδικασία επανόρθωσης και αποκατάστασης.

Στο σύνολο των χωρών όπου έχουν θεσμοθετηθεί και εφαρμόζονται πρακτικές επανορθωτικής δικαιοσύνης αυτές λειτουργούν σε ένα βαθμό παράλληλα και συμπληρωματικά ως προς την κλασική ποινική διαδικασία. Ένα υψηλό ποσοστό παραβάσεων, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για νεανική παραβατικότητα, δύναται να αντιμετωπιστεί εξωδικαστικά. Ωστόσο, σε κάθε χώρα υφίσταται ένας κατάλογος συγκεκριμένων εγκλημάτων, όπως η σεξουαλική επίθεση, η άσκηση ενδοοικογενειακής βίας και τα πάσης φύσεως εγκλήματα μίσους, τα οποία είτε εξαιρούνται από την εφαρμογή αποκαταστατικών πρακτικών είτε απαιτείται ειδικός, αυστηρός σχεδιασμός των επανορθωτικών δράσεων που θα επιλεγούν σε αυτές τις «ευαίσθητες» περιπτώσεις εγκλημάτων. Κατά την επιτροπή εμπειρογνομόνων που μελέτησε τα θέματα εφαρμογής της επανορθωτικής δικαιοσύνης για λογαριασμό της κυβέρνησης της Σκωτίας, υπάρχουν σημαντικά περιθώρια εξέλιξης και ανάπτυξης των συγκεκριμένων πρακτικών. Απαιτείται δε, επισημαίνουν οι εμπειρογνώμονες, η εκπόνηση περαιτέρω έρευνας προκειμένου να αναδειχθούν τόσο τα οφέλη όσο και τα σημεία προβληματισμού που προκύπτουν σε παγκόσμια κλίμακα σε σχέση με την εφαρμογή και λειτουργία της επανορθωτικής δικαιοσύνης εν γένει (Safer Communities Directorate, 2019:10).

Forensic Architecture (Δικανική Αρχιτεκτονική)

Η Forensic Architecture είναι ένα ερευνητικό ινστιτούτο με έδρα το Πανεπιστήμιο του Goldsmiths του Λονδίνου. (Forensic Architecture Background and Project Description, 2018) Πρόκειται για μία πολυσυλλεκτική ομάδα στην οποία μεταξύ άλλων συμμετέχουν αρχιτέκτονες, δικηγόροι, δημοσιογράφοι, προγραμματιστές, καλλιτέχνες και κινηματογραφιστές. Ιδρύθηκε το 2010 από τον καθηγητή Eyal Weizman με κύριο στόχο την ανάπτυξη και εφαρμογή νέων τεχνικών έρευνας και συλλογής αποδεικτικών στοιχείων (Forensic Architecture Background and Project Description, 2018). Χρηματοδοτείται από διεθνείς οργανισμούς, όπως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Ερευνών ERC,¹⁵ ενώ έχει έσοδα από έρευνες που διεξάγει κατά παραγγελία και από τη διοργάνωση εκθέσεων. Το προϊόν που παράγει η ομάδα της Forensic Architecture έχει τη μορφή φακέλων στοιχείων ενώ συχνά περιλαμβάνει και ψηφιακά ή αναλογικά μοντέλα, βίντεο, animation και χάρτες (Βάιτμαν, 2021:100).

Ο όρος Forensic Architecture αποδίδεται στα Ελληνικά ως «δικανική αρχιτεκτονική» δίνοντας έμφαση στη δράση της συγκεκριμένης ομάδας, σε ρόλο πραγματογνώμονα, ο οποίος παρέχει επιστημονική υποστήριξη, με στόχο τη διαλεύκανση δικαστικών υποθέσεων. Ωστόσο, όπως επισημαίνει στο σημειώμά της η μεταφράστρια στα ελληνικά του ομώνυμου βιβλίου¹⁶ Δανάη Καπράνου, ο όρος forensic δύσκολα μπορεί να αποδοθεί επακριβώς στην ελληνική γλώσσα, καθώς πρόκειται για μία πολυδιάστατη έννοια η οποία προέρχεται από το λατινικό *forensis* ήτοι «σχετικός με το φόρουμ». Ακριβώς αυτή τη σημασία έρχεται να του προσδώσει η ομάδα Forensic Architecture η οποία, πέρα από τη δικανική της δράση, αξιοποιεί οποιοδήποτε δημόσιο χώρο-φόρουμ προκειμένου να προβάλει το έργο της και να ασκήσει πολιτική (Βάιτμαν, 2021:10). Σε συνέντευξη που μας παραχώρησε ο ερευνητής της Forensic Architecture Στέφανος Λεβίδης¹⁷ εξηγεί πως σαν ομάδα

---

¹⁵ Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Ερευνών ιδρύθηκε το 2007 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προκειμένου να ενισχύσει την ποιοτική επιστημονική έρευνα στην Ευρώπη σε όλα τα επιστημονικά πεδία, μέσω ανταγωνιστικής χρηματοδότησης, με στόχο την επιστημονική αριστεία.

¹⁶ Βάιτμαν, Ε. (2021). *Forensic Architecture*. Η βία στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας. (Σ. Λεβίδης, επιμ. και Δ. Καπράνου, μτφρ.) Αθήνα: Νήσος

¹⁷ Ο Στέφανος Λεβίδης είναι ερευνητής και εικαστικός. Το 2020 ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή, στην αρχιτεκτονική σχολή του πανεπιστημίου Goldsmith, με θέμα τη σχέση του φυσικού περιβάλλοντος με την εφαρμογή πολιτικών άμυνας στα σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έμφαση στη μελέτη περίπτωσης της Ελλάδας. Στη Forensic Architecture επιβλέπει το έργο του οργανισμού σχετικά με τα σύνορα και τη μετανάστευση. Έχει συμμετάσχει σε πολυάριθμες έρευνες εντός και εκτός Ελλάδας, ενώ ήταν ένας από τους βασικούς ερευνητές που εργάστηκαν στην υπόθεση της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα.

προτιμούν να αυτοπροσδιορίζονται με τον αγγλικό όρο αυτούσιο, καθώς ο όρος «δικανική αρχιτεκτονική» λειτουργεί περιοριστικά ως προς την απόδοση του εύρους και του πολυδιάστατου χαρακτήρα του έργου τους. Ως εκ τούτου στη συνέχεια της παρούσας εργασίας θα χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά ο όρος Forensic Architecture στην αγγλική γλώσσα.

Η Forensic Architecture περιλαμβάνει τρία κύρια πλαίσια δράσης: το πεδίο, το εργαστήριο και το φόρουμ. Ως πεδίο χαρακτηρίζεται ο χώρος όπου έχουν συντελεστεί πράξεις βίας. Το εργαστήριο ή στην περίπτωση της Forensic Architecture το στούντιο, είναι ο χώρος όπου οι εμπειρογνώμονες μελετούν και επεξεργάζονται τα στοιχεία που έχουν συλλεχθεί στο πεδίο προκειμένου να καταλήξουν στη σύνθεση μίας σειράς σχετικών αποδεικτικών στοιχείων. Το φόρουμ είναι ο χώρος όπου παρουσιάζονται δημόσια τα αποδεικτικά στοιχεία. Στις περιπτώσεις δικαστικών ερευνών η δουλειά των Forensic Architects είναι η υποστήριξη των θυμάτων σε επίσημους θεσμούς απονομής δικαιοσύνης, όπως τα εθνικά και διεθνή δικαστήρια και οι αρμόδιες επιτροπές του ΟΗΕ. Σε άλλες περιπτώσεις, ωστόσο, όπου για παράδειγμα στη θέση του θύτη βρίσκονται εκπρόσωποι της κρατικής εξουσίας, όπως ο στρατός ή η αστυνομία, τα στοιχεία που συλλέγει η ομάδα της Forensic Architecture δεν μπορούν να παρουσιαστούν σε τέτοια επίσημα ακροατήρια. Σε αυτές τις περιπτώσεις θα πρέπει να αναζητηθούν καταλληλότερα φόρουμ για μια τέτοιου είδους παρουσίαση και εφόσον αυτά δεν υπάρχουν θα πρέπει να κατασκευαστούν εξ αρχής, δηλαδή να επινοηθούν ή να οριστούν, από τους Forensic Architects (Βάιτμαν, 2021:103).

Οι Forensic Architects εργάζονται με μεθοδολογία αντίστοιχη με τη μεθοδολογία που ακολουθούν οι ιστορικοί. Οι ιστορικοί, όπως εύστοχα αναφέρει ο ιστορικός, εμπειρογνώμονας αρχιτέκτονας και μελετητής του Άουσβιτς Ρόμπερτ Γιαν Βαν Πελτ, «δουλεύουν με κατάλοιπα του παρελθόντος τα οποία έχουν επιβιώσει ως επί το πλείστον τυχαία και δεν προορίζονταν να αποτελέσουν στοιχεία ιστορικής έρευνας» (Pelt R. J., 2014). Ο ιστορικός, ως γνωστόν, μελετά και επαληθεύει πολυάριθμες πηγές και στη συνέχεια συνθέτει το ιστορικό αφήγημα. Είναι ουτοπικό να θεωρεί κανείς πως μπορεί να εντοπίσει και να περιγράψει την απόλυτη-ξεκάθαρη αλήθεια αναφορικά με ένα ιστορικό γεγονός κατά τα πρότυπα του θετικισμού. Η ιστορική έρευνα αποτελεί μια ζωντανή δυναμική διαδικασία προσανατολισμένη στην

συστηματική επαλήθευση και είναι ανοιχτή σε τεκμηριωμένες προτάσεις αναθεώρησης.

Κατά τον ίδιο τρόπο, κάθε στοιχείο που συλλέγουν και επεξεργάζονται οι δικανικοί αρχιτέκτονες, αποτελεί, αν εξεταστεί μεμονωμένα, ένα θραύσμα πληροφορίας. Η σύνθεση μεγάλου αριθμού στοιχείων, αφού αναλυθούν και επαληθευθούν από την επιστημονική ομάδα της Forensic Architecture αποδίδει ένα, κατά το δυνατόν πιο κοντά στην πραγματικότητα, αφήγημα σχετικά με το τι έχει συμβεί κατά την τέλεση ενός εγκλήματος. Σε κάθε περίπτωση, κατ' αντιστοιχία με τα ιστορικά αφηγήματα, κάθε νέα πληροφορία που προκύπτει υπόκειται σε διαδικασία επαλήθευσης και αφού επαληθευθεί αποτελεί με τη σειρά της αφορμή για αναθεώρηση του σχετικού αφηγήματος.

Αποδομώντας τη μετα-αλήθεια

Μια έννοια που συνδέεται άμεσα με την Forensic Architecture είναι η έννοια της «μετα-αλήθειας» ή πιο απλά της μεθοδευμένης άρνησης της αλήθειας. Κατά τον Βάιτμαν, πρόκειται για ένα είδος λογοκρισίας και προπαγάνδας ταυτόχρονα. Η δομή του διαρκώς εξελισσόμενου περιβάλλοντος της πληροφόρησης και των μέσων επικοινωνίας είναι σήμερα τέτοια ώστε πολύ δύσκολα μπορεί κανείς να διαγράψει πληροφορίες που έχουν ήδη αναρτηθεί στον παγκόσμιο ιστό. Με λίγα λόγια η λογοκρισία δεν δύναται να λειτουργήσει αποτελεσματικά με τον τρόπο που λειτουργούσε στο παρελθόν. Τα δικτατορικά καθεστώτα του εικοστού αιώνα, για παράδειγμα, σε Ευρώπη, Λατινική Αμερική και αλλού χρησιμοποίησαν κατά κόρον τόσο τη λογοκρισία σε κάθε μορφή έκφρασης, όσο και την προπαγάνδα μέσω του ελέγχου των ΜΜΕ προκειμένου να συγκαλύψουν τα εγκλήματά τους και να προβάλουν-επιβάλουν τις αρχές και τις αξίες τους. Είχαν την ευχέρεια να το κάνουν καθώς, πριν την εποχή του διαδικτύου, η πληροφορία μπορούσε να διακινηθεί μέσω συγκεκριμένων διαύλων οι οποίοι μπορούσαν εύκολα να εντοπισθούν και να τεθούν υπό έλεγχο.

Αντίστοιχα, οι ιστορικοί, έχουν κληθεί σε πολλές περιπτώσεις να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις και την επιστημονική τους μεθοδολογία προκειμένου να υποστηρίξουν την επιθυμητή κάθε φορά εκδοχή της αλήθειας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμάχη που ξέσπασε στην ακαδημαϊκή κοινότητα της Γερμανίας, στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Μια μερίδα Γερμανών ιστορικών αντιμετώπισε τον σταλινισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό «ως δίδυμα μορφώματα ολοκληρωτισμού»,

επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό «να σχετικοποιήσουν το Ναζισμό και, άρα να αναιρέσουν τη μοναδικότητά του, όπως και την ιδιομορφία του Ολοκαυτώματος». Η προσπάθεια αυτή αποκρούστηκε από μια ομάδα κριτικών ιστορικών σε συνεργασία με το φιλόσοφο Jurgen Habermas και έκτοτε το Ολοκαύτωμα αναγνωρίστηκε ως ένα «μοναδικά αποτρόπαιο ιστορικό γεγονός» (Λεμονίδου,2013:44-45). Το συγκεκριμένο παράδειγμα αναδεικνύει πως κάθε προσπάθεια επιστημονικής υποστήριξης της «μετα-αλήθειας» δύναται και πρέπει να αντικρούεται με επιστημονικά τεκμηριωμένες μεθόδους.

Σήμερα, η διάχυση της πληροφορίας είναι τέτοια ώστε ο κεντρικός έλεγχος, όπως γινόταν ως τον εικοστό αιώνα, είναι πρακτικά αδύνατος. Στην περίπτωση αυτή, οι κυβερνήσεις, αντί να περικόπτουν στοιχεία έρχονται και προσθέτουν πληθώρα νέων πληροφοριών με αποτέλεσμα η προσοχή να στρέφεται σε οτιδήποτε άλλο πέρα από τις επικίνδυνες ή ανεπιθύμητες για το καθεστώς ειδήσεις. Παράλληλα, η «μετα-αλήθεια» λειτουργεί ως μια νέα μορφή προπαγάνδας. Η εκάστοτε εξουσία βομβαρδίζει σήμερα το κοινό με ανακοινώσεις με στόχο να το αποπροσανατολίσει. Με τον τρόπο αυτό χάνεται κανείς μέσα στον ωκεανό της πληροφορίας και δεν μπορεί εύκολα να διακρίνει τι είναι αληθινό και τι όχι. Έτσι η όποια κυβέρνηση έχει στόχο την παραπλάνηση έχει την ευκαιρία να γεμίσει το κενό αλληλουχίας που εύλογα δημιουργείται με ό,τι εξυπηρετεί τους σκοπούς της (Βάιτμαν, 2021:14).

Η τακτική της άρνησης

Σύμφωνα με όσα συζητήσαμε αναλυτικά στην προηγούμενη ενότητα, η άρνηση τέλεσης ενός εγκλήματος αποτελεί πάγια τακτική σε περιπτώσεις παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από φορείς εξουσίας, όπως η αστυνομία ή ο στρατός. Οι εξαφανίσεις αντιφρονούντων αποτέλεσαν ένα δημοφιλέστατο μέσο τρομοκρατίας και εκφοβισμού του πληθυσμού στη Λατινική Αμερική και αλλού, καθώς το κύριο χαρακτηριστικό των εξαφανίσεων είναι η συγκεκριμένη φύση του εγκλήματος. Από τη στιγμή που δεν υφίσταται είτε κάποιος φυλακισμένος άνθρωπος είτε το νεκρό σώμα ενός ανθρώπου είναι δύσκολο έως αδύνατο να διατυπωθούν συγκεκριμένες κατηγορίες ενάντια στον οποιονδήποτε πιθανό θύτη. Η τακτική της άρνησης είναι κατά τον Βάιτμαν ένα είδος «σκοτεινής επιστημολογίας» όπου επιστρατεύονται κάθε είδους επιστημονικές πρακτικές προκειμένου να συγκαλυφθεί η αλήθεια. Πρόκειται για μια μορφή ρητορικής εξίσου επικίνδυνης με τη ρητορική του μίσους. Η μη αναγνώριση των εγκλημάτων, η μη άρση του καθεστώτος συσκότισης, αποτελεί

τη βασική προϋπόθεση ώστε η βία να συνεχίσει να ασκείται εις το διηνεκές. Μια άλλη συχνή πρακτική «σκοτεινής επιστημολογίας» είναι η διασπορά ψευδών ειδήσεων από τα κράτη και τους στρατούς με στόχο την παραπλάνηση της κοινής γνώμης και την απόκρυψη κάθε στοιχείου που μπορεί να αποδείξει ότι έλαβε χώρα οποιασδήποτε μορφής κρατική βία. Η τακτική της διαχείρισης της αντίληψης των ανθρώπων έχει εξελιχθεί σήμερα σε ένα πολυδιάστατο σύστημα ελέγχου μέσω των προσωπικών μέσων επικοινωνίας και του διαδικτύου.

Με δεδομένο ότι η αλήθεια σήμερα υπονομεύεται ποικιλότροπα, κάποιοι υποστηρίζουν πως η λύση είναι η επιστροφή στη «δοκιμασμένη» μέθοδο της «μίας και μοναδικής αλήθειας» κατά τα πρότυπα του θετικισμού. Σε αντίθεση με αυτούς, η Forensic Architecture έρχεται να αναπτύξει την «αντι-δικανική»¹⁸ μέθοδο η οποία έχει ως στόχο να αποδομήσει τους ψευδείς ισχυρισμούς του επίσημου κρατικού μηχανισμού και να συμβάλει στην αποκατάσταση της αλήθειας για το τι πραγματικά συνέβη, στον βαθμό πάντα που αυτό είναι εφικτό. Αντιμετωπίζοντας κανείς κριτικά τις κρατικές δηλώσεις, σε συνάρτηση με το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές γίνονται, είναι σε θέση να εντοπίσει τυχόν ανακρίβειες και να αντιληφθεί κατά πόσο αυτές ανταποκρίνονται στην αλήθεια (Βάιτμαν, 2021:17-18). Η αντι-δικανική μέθοδος έγκειται στη χρήση των επίσημων δικανικών πρακτικών, όπως αυτές χρησιμοποιούνται σήμερα, αλλά από την αντίθετη κατεύθυνση: όχι από τη μεριά του κράτους και της επίσημης εξουσίας προς του πολίτες αλλά από τη μεριά των πολιτών απέναντι στην κάθε είδους βία η οποία εκπορεύεται από κάθε μορφής εξουσία (κρατικοί φορείς, μυστικές υπηρεσίες, αστυνομία, οικονομικά ισχυρές ιδιωτικές επιχειρήσεις) (Βάιτμαν, 2021:14).

Τα κράτη και οι στρατοί χρησιμοποιούν σε πολλές περιπτώσεις τη δικανική πρακτική προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη βία, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση των επιθέσεων με μη επανδρωμένα αεροσκάφη σε κατοικίες στο Πακιστάν την περίοδο 2004-2014 (Βάιτμαν, 2021:63). Οι επιθέσεις εκεί πραγματοποιήθηκαν κάτω από το νομιμοποιητικό μανδύα του «πολέμου ενάντια στην

---

¹⁸ Ο όρος «αντί-δικανική» αποτελεί νεολογισμό ο οποίος συναντάται για πρώτη φορά στο άρθρο του Allan Sekula, "Photography and the Limits of National Identity" Culture-front, 2.3 (1993) ,σ.54-55. και αναπτύσσεται από τον Thomas Keenan στο «Counter-forensic and Photography», *Grey Room* 55 (2014), σ.58-77 ως η μέθοδος η οποία «επιστρατεύεται από επιθεωρητές ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τους συνεργάτες τους (στους οποίους περιλαμβάνονται εγκληματολόγοι, ανθρωπολόγοι, φωτογράφοι και ψυχοθεραπευτές) ώστε να αμφισβητήσουν αυταρχικά καθεστώτα ή να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις τους» (Βάιτμαν, 2021:179).

τρομοκρατία» που εξαπέλυσαν οι ΗΠΑ μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις στους Δίδυμους Πύργους το Σεπτέμβριο του 2001. Στις περιπτώσεις αυτές, οι δικανικοί αρχιτέκτονες καλούνται να γνωρίζουν σε βάθος τον τρόπο λειτουργίας των δικαστηρίων και τις μεθόδους απονομής δικαιοσύνης προκειμένου να μπορούν εκ των έσω να αντιμετωπίσουν την εκάστοτε κυβερνητική παραβατική συμπεριφορά και να υπερασπιστούν αποτελεσματικά τα θύματα της κρατικής βίας (Βάιτμαν, 2021:109-110).

Εικονοχώρος- ο ρόλος της εικόνας στη διερεύνηση εγκλημάτων

Η λήψη και δημόσια διάθεση εικόνων από δορυφόρο αποτελεί σήμερα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο τόσο για τα κράτη και τους στρατούς όσο και για τις οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι μεν κάνουν χρήση της υψηλής τεχνολογίας των δορυφόρων για να παρακολουθούν και να εντοπίζουν πιθανούς στόχους, αλλά και για να παράγουν εικόνες και βίντεο χρήσιμα για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Οι δε προσπαθούν μέσω της ανάλυσης των συγκεκριμένων εικόνων να υπερασπιστούν τα θύματα της βίας τεκμηριώνοντας την ενοχή των θυτών. Ωστόσο, και εδώ διαπιστώνουμε μια άνιση κατανομή δύναμης. Ενώ τα κράτη διαθέτουν εικόνες από δορυφόρους ιδιαίτερα υψηλής ανάλυσης, οι ανθρωπιστικές οργανώσεις μπορούν να λάβουν εικόνες με μέγιστη ανάλυση έως 0,5m/pixel στην οποία δεν είναι δυνατόν να αποτυπωθεί η ανθρώπινη μορφή. Παράλληλα, ένας δορυφόρος πραγματοποιεί μια πλήρη περιστροφή γύρω από τη Γη σε διάστημα που κατά μέσο όρο υπολογίζεται σε ενενήντα λεπτά της ώρας. Ως εκ τούτου είναι τεχνικά αδύνατο να αποτυπωθεί ένα περιστατικό βίας από την αρχή ως το τέλος από ένα δορυφόρο.

Παρά τους ως άνω περιορισμούς οι φωτογραφίες από δορυφόρους παραμένουν χρήσιμες για τους δικανικούς αρχιτέκτονες καθώς αποτυπώνουν με ακρίβεια το «πριν» και το «μετά» ενός κτηρίου ή μιας περιοχής. Η σύγκριση των εικόνων «πριν» και «μετά» προσφέρει σημαντικά στοιχεία σχετικά με τη διατάραξη της κανονικότητας εξ-αιτίας περιστατικών άσκησης βίας. Το κενό μεταξύ των φωτογραφιών των δορυφόρων καλύπτεται από υλικό που παράγουν πολίτες που ζουν στις κάθε είδους εμπόλεμες περιοχές. Οι πρωτογενείς αυτές πηγές αποτελούν πολύτιμο υλικό για τους δικανικούς αρχιτέκτονες αφού αποτυπώνουν τα γεγονότα και κατατίθενται σε πραγματικό χρόνο. Ωστόσο, το πλήθος των πηγών αυτών απαιτεί προσεκτική διαχείριση προκειμένου να επαληθευθεί η γνησιότητα και η

αυθεντικότητά τους, αλλά και να ερμηνευθούν ορθά οι μεταξύ τους σχέσεις (Βάιτμαν, 2021:142-146).

Διαδικασία ανοιχτής επαλήθευσης

Οι επιστήμονες της ομάδας της Forensic Architecture εργάζονται συστηματικά με κύριο ζητούμενο όχι τη μονοδιάστατη «αλήθεια», αλλά τη συλλογική και πολυπρισματική επαλήθευση. Προσπαθούν να αλιεύσουν μέσα από τον ωκεανό των πληροφοριών, που παρέχουν σήμερα το διαδίκτυο και άλλες δημόσιες πηγές, στοιχεία χρήσιμα για την προσέγγιση και την κατά το δυνατόν ακριβέστερη αναπαράσταση των πραγματικών γεγονότων. Πρόκειται για έρευνες ανοιχτής πηγής οι οποίες στηρίζονται στην ανοιχτή επαλήθευση. Τα στοιχεία ταυτοποιούνται με οριζόντιο τρόπο, για παράδειγμα εξετάζονται πολυάριθμα βίντεο, από διαφορετικές πηγές, που αφορούν όλα σε ένα συγκεκριμένο συμβάν, και μελετάται η αλληλουχία και η συνάφεια μεταξύ τους, για να διαπιστωθεί ποια από αυτά αποτελούν προϊόν παραπληροφόρησης. Παράλληλα, πραγματοποιείται και κάθετη ταυτοποίηση: κάθε video που θεωρείται σε μια υπόθεση σημαντικό εξετάζεται από ειδικούς, με χρήση εξελιγμένης τεχνολογίας, προκειμένου να εντοπιστούν σε αυτό τυχόν εσκεμμένες αλλοιώσεις (Βάιτμαν, 2021:20-21).

Το έργο της Forensic Architecture διαφοροποιείται από την τυπική θεσμοθετημένη δικανική λειτουργία, πέρα από τον ορισμό και τη χρήση του forum και στην οριοθέτηση και τη λειτουργία του πεδίου. Τα στοιχεία που επεξεργάζονται οι δικανικοί αρχιτέκτονες δεν προέρχονται αποκλειστικά από επιτόπια έρευνα εμπειρογνομόνων στον τόπο τέλεσης του εγκλήματος, προέρχονται από πολυάριθμους αυτόπτες μάρτυρες των συμβάντων. Βιντεοσκοπημένες και γραπτές μαρτυρίες αναρτώνται στο διαδίκτυο από όπου η ομάδα της Forensic Architecture συλλέγει το εκάστοτε προς επεξεργασία υλικό. Ταυτόχρονα, στο εργαστήριο του δικανικού αρχιτέκτονα η διαδικασία συλλογής, επεξεργασίας και ανάλυσης των στοιχείων αποτελεί προϊόν μεγάλου πλήθους πηγών οπότε η αξιοπιστία των τελικών αποδείξεων διασφαλίζεται μόνο μέσω της διενέργειας πολλαπλών επαναλαμβανόμενων σε κάθε στάδιο ελέγχων (Βάιτμαν, 2021:104).

Η Forensic Architecture αξιοποιεί τις δυνατότητες της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας για να δημιουργήσει δυναμικά τρισδιάστατα ψηφιακά μοντέλα στα οποία εντάσσει εικόνες και βίντεο που προέρχονται από το διαδίκτυο και έχουν ληφθεί σε διαφορετικές χρονικές στιγμές από διαφορετικές συσκευές καταγραφής.

Όσο περισσότερες εικόνες και βίντεο μπορέσουν να επαληθευθούν και να ενσωματωθούν στο εκάστοτε τρισδιάστατο μοντέλο τόσο πιο κοντά στην ακριβή απεικόνιση των πραγματικών γεγονότων κινείται το μοντέλο αυτό (Βάιτμαν, 2021:22). Τα δυναμικά τρισδιάστατα ψηφιακά μοντέλα της Forensic Architecture δεν περιορίζονται σε μία αρχιτεκτονική αναπαράσταση ενός χώρου, ενσωματώνουν τη χρονική εξέλιξη καταστάσεων και τη δράση θυτών και θυμάτων στο χώρο, ενώ, ταυτόχρονα, αποτελούν επιχειρησιακά εργαλεία μέσω των οποίων προσομοιώνονται, δημιουργούνται, ελέγχονται και παρουσιάζονται στοιχεία (Βάιτμαν, 2021:35).

Οι Forensic Architects ως μέλη μιας ευρύτερης δικανικής συλλογικότητας

Η έρευνα ανοιχτής πηγής είναι η επισκόπηση ενός γεγονότος από απόσταση. Ο ερευνητής στην περίπτωση αυτή εργάζεται σε ένα οποιοδήποτε γεωγραφικό σημείο, συνήθως μακριά από το πεδίο που μελετά και συλλέγει πληροφορίες και δεδομένα από το διαδίκτυο. Παράλληλα, ωστόσο, οι ερευνητές της Forensic Architecture διεξάγουν επιτόπια έρευνα στο πεδίο. Καταγράφουν μαρτυρίες θυμάτων και αυτοπτών μαρτύρων και συνεργάζονται με τις τοπικές κοινότητες και τα κοινωνικά δίκτυα έτσι ώστε να αποκτήσουν πληρέστερη εικόνα σχετικά με τα υπό διερεύνηση γεγονότα. Οι αναλύσεις των εμπειρογνομόνων συνδυάζονται έτσι με την τοπική οπτική και δημιουργείται μια κοινότητα αποτελούμενη από επιστήμονες, ακτιβιστές, άτομα και ομάδες ανθρώπων που έχουν υποστεί βία, η οποία δρα συλλογικά για την παραγωγή και τη διάδοση της έρευνας με στόχο, όχι μόνο να αποδειχθεί τι πραγματικά συνέβη, αλλά και να αναδειχθούν οι κοινωνικές σχέσεις και συνθήκες που επέτρεψαν ώστε αυτό να συμβεί (Βάιτμαν, 2021:23-24).

Οι δικανικοί αρχιτέκτονες, με δεδομένη την αλληλεγγύη που νιώθουν για τα θύματα, ασχολούνται σε βάθος με την κάθε υπόθεση, πετυχαίνοντας συχνά πολύ καλύτερα αποτελέσματα από αυτά που θα μπορούσε να επιτύχει ένας ψυχρός, εντελώς αμερόληπτος πραγματογνώμονας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Στέφανος Λεβίδης, «Την υπόθεση Φύσσα την παρακολουθήσαμε με μεγάλο ενδιαφέρον από την αρχή, πολύ πριν μας ανατεθεί η διερεύνησή της από τη νομική ομάδα της οικογένειάς του. Ήταν σημαντική η ενημέρωσή μας σχετικά με την πορεία της υπόθεσης ιδίως για μάς, τους Έλληνες ερευνητές της Forensic Architecture. [...] Το ενδιαφέρον μας παραμένει αμείωτο έως σήμερα. Πλέον με την οικογένεια Φύσσα μας συνδέουν μπορώ να πω στενοί φιλικοί δεσμοί» (Λεβίδης, 2022). Αντίστοιχα, οι εμπειρογνώμονες της άλλης πλευράς υπηρετούν μεροληπτικά την υφιστάμενη

κατάσταση σύμφωνα με τις επιταγές της κρατικής εξουσίας. Σε κάθε περίπτωση, από την πλευρά της Forensic Architecture απαιτείται αυτοσυγκράτηση και μετριοπάθεια στις δημόσιες εκδηλώσεις του λόγου της. Η ένταση και πολύ περισσότερο το πάθος κατά την υποστήριξη των θέσεών της θέτουν σε κίνδυνο τη διαδικασία απόδοσης δικαιοσύνης, καθώς δίνουν λαβή στην αντίπαλη πλευρά ώστε να κατηγορήσει τους Forensic Architects για μεροληψία ή και παραποίηση στοιχείων (Βάιτμαν, 2021:114-116).

Η Forensic Architecture, εξ ορισμού ασχολείται με τη δημοσιοποίηση στοιχείων τα οποία θέτει στη διάθεση κάθε ενδιαφερομένου ειδικού και μη. Σε αντίθεση με τους εμπειρογνώμονες που παρέχουν υπηρεσίες στους επίσημους κρατικούς θεσμούς, όπως για παράδειγμα οι ιατροδικαστές σε δικαστικές υποθέσεις δολοφονιών ή άσκησης σωματικής βίας, τα πορίσματα της ομάδας της δικανικής αρχιτεκτονικής δεν θεωρούνται αυταπόδεικτα. Για να υποστηρίξει τα ευρήματά της υποχρεούται να λειτουργεί με κανόνες απόλυτης διαφάνειας, κάνοντας γνωστό κάθε βήμα που ακολουθεί κατά την εκάστοτε έρευνά της και εξηγώντας αναλυτικά τον τρόπο με τον οποίο επαληθεύει και αξιολογεί τα στοιχεία που δημοσιοποιεί. Με τον τρόπο αυτό μπορεί ο καθένας με τη σειρά του να επαληθεύσει τις μεθόδους της Forensic Architecture, να προσθέσει νέα στοιχεία στις έρευνές της και να εισηγηθεί την αναθεώρηση συγκεκριμένων παραμέτρων συμβάλλοντας έτσι στην ακριβέστερη αποτύπωση των γεγονότων (Βάιτμαν, 2021:25-26).

Τα πορίσματα των ερευνών που παρουσιάζει η Forensic Architecture, είτε ως επίσημα αποδεικτικά στοιχεία στο δικαστήριο, είτε σε εναλλακτικούς χώρους δημόσιας έκφρασης, όπως οι εκθέσεις τέχνης, αποτελούν προϊόν σύνθεσης πολυάριθμων ψηφίδων οι οποίες συνθέτουν μια ενιαία εικόνα. Η κάθε ψηφίδα-στοιχείο επαληθεύεται ως ανωτέρω και όλες μαζί, συγχρονίζονται και συντίθενται σε ένα τρισδιάστατο μοντέλο. Πρόκειται για μια περίπλοκη διαδικασία η οποία γίνεται αντικείμενο αμφισβήτησης από όσους θεωρούν ότι θίγονται από τις αποκαλύψεις της Forensic Architecture. Κύριο επιχείρημά τους είναι ότι για να γίνει ένα βίντεο δεκτό ως αποδεικτικό στοιχείο στο δικαστήριο θα πρέπει από μόνο του να μπορεί να σταθεί ως απόδειξη παρουσιάζοντας, για παράδειγμα, θύτη και θύμα στον ίδιο χώρο.

Η πολυπρισματική οπτική που έχει υιοθετήσει η Forensic Architecture για να προσεγγίσει την αλήθεια τίθεται επίσης υπό αμφισβήτηση από τους επικριτές της

καθώς κάποιες από τις πηγές της θεωρούνται μεροληπτικές και αναξιόπιστες. Παρόλα αυτά, οι εμπειρογνώμονες της ομάδας στέκονται απέναντι στα στοιχεία, όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βάιτμαν «με σεβασμό και καχυποψία» και τα επαληθεύουν όλα από όποια πλευρά και αν προέρχονται. Ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας της ομάδας Forensic Architecture χρησιμοποιείται επίσης συχνά από τους αντιπάλους της με στόχο να πλήξουν την αξιοπιστία της. Κύριο επιχείρημά τους στην περίπτωση αυτή είναι πως από τη στιγμή κατά την οποία στην ομάδα μετέχουν και καλλιτέχνες και τα στοιχεία που συλλέγει παρουσιάζονται πέραν των δικαστηρίων και σε διεθνείς καλλιτεχνικές εκθέσεις, το έργο της είναι καθαρά καλλιτεχνικό και τα μέλη της αναρμόδια να παραθέτουν αποδεικτικά στοιχεία σε δικαστικές υποθέσεις (Βάιτμαν, 2021:26-29).

Ο επίσημος αντίλογος στους επικριτές της πολυπρισματικής οπτικής καταγράφεται ξεκάθαρα στο *Εγχειρίδιο για τις αξίες και τα πρότυπα εφαρμογής των πρακτικών επανορθωτικής δικαιοσύνης* όπου ως κεντρική αξία της επανορθωτικής δικαιοσύνης αναγνωρίζεται η ανάδειξη της αλήθειας μέσω του διαλόγου. Η επιστημονική ομάδα που συνέταξε το εγχειρίδιο υποστηρίζει πως σε κάθε διαδικασία απόδοσης δικαιοσύνης θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κάθε οπτική της αλήθειας, από όπου κι αν προέρχεται, καθώς αποτελεί εν δυνάμει πολύτιμη ψηφίδα προκειμένου να συντεθεί μια πιο ξεκάθαρη εικόνα όπου θα αποτυπώνονται, με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο, όλα όσα πραγματικά συνέβησαν κατά την τέλεση της εκάστοτε παραβατικής-βλαπτικής πράξης (EFRJ Standards and Values Committee, 2021:14). Παράλληλα, η σύνθεση αυτή καθ' εαυτή του EFRJ χαρακτηρίζεται από πολυσυλλεκτικότητα όπως ακριβώς και η ομάδα της Forensic Architecture.

Δικανική Αισθητική

Πριν τον δέκατο ένατο αιώνα η επιστημονική γνώση παράγονταν σε πολλές περιπτώσεις από ανθρώπους που ήταν ταυτόχρονα καλλιτέχνες και επιστήμονες. Ο θετικισμός ήταν εκείνος που επέβαλε την πλήρη αποξένωση επιστήμης και τέχνης. Πλέον το παράδειγμα του θετικισμού έχει ξεπεραστεί. Η αισθητική προσέγγιση είναι εξ ορισμού απαραίτητη για την παρουσίαση και τη δημοσιοποίηση αποδεικτικών στοιχείων, ιδιαίτερα στην περίπτωση που τα στοιχεία αυτά περιλαμβάνουν οπτικοακουστικό υλικό. Οι δικανικοί αρχιτέκτονες έρχονται, μέσω της ανοιχτής επαλήθευσης, να προσεγγίσουν την αλήθεια όχι με το μονοδιάστατο τρόπο του

θετικισμού, αλλά μέσω της σύνθεσης πολλαπλών, υποκειμενικών μεν, κατάλληλα πλαισιωμένων - ταυτοποιημένων οπτικών δε (Βάιτμαν, 2021:32).

Η τέχνη δυναμικά και συστηματικά προσδίδει ορατότητα στα σκοτεινά σημεία της ιστορίας, ενώ εκφράζει στη δημόσια σφαίρα την απαίτηση για μεταβατική δικαιοσύνη. Στη Λατινική Αμερική, η οποία ταλανίσθηκε επί σειρά ετών από εμφύλιους πολέμους και δικτατορικά καθεστώτα, εμφανίζεται έντονο το στοιχείο της λογοτεχνικής μαρτυρίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εμβληματική δουλειά της Ιζαμπέλ Αλιέντε. Το 1982, μόλις εννιά χρόνια μετά το θάνατο του θείου και αναδόχου της, προέδρου της Χιλής Σαλβαδόρ Αλιέντε κατά το πραξικόπημα του 1973, δημοσιεύει το πρώτο της μυθιστόρημα με τίτλο *Το σπίτι των πνευμάτων*. Όπως εύστοχα επισημαίνεται στο οπισθόφυλλο του βιβλίου, πρόκειται για ένα μυθιστόρημα όπου συνοψίζονται «τα γεγονότα μιας χώρας καθώς περνάει μέσα από μερικές δεκαετίες [...] σε αδελφοκτόνες συγκρούσεις και στην αγριότητα της σύγχρονης τυραννίας». Στο βιβλίο αποτυπώνεται γλαφυρά η κατάσταση που επικρατούσε στη Χιλή πριν και αμέσως μετά το πραξικόπημα. Στο απόσπασμα που ακολουθεί γίνεται ξεκάθαρα λόγος για την πολιτική των εξαφανίσεων των αντιφρονούντων που ακολούθησε ο στρατός από τις πρώτες κιόλας μέρες που ανέλαβε την εξουσία: «[...] Ύστερα, τους μετέφεραν όλους με ένα φορτηγό κάπου κοντά στο αεροδρόμιο. Σε μιαν αλάνα τους τουφέκισαν ξαπλωμένους κατά γης γιατί δεν μπορούσαν να σταθούν στα πόδια τους και ύστερα τίναζαν στον αέρα με δυναμίτη τα κορμιά τους» (Αλιέντε, 1986).

Το 2010 ο Χιλιανός σκηνοθέτης Πατρίσιο Γκουσμάν, στο ντοκιμαντέρ «Νοσταλγώντας το φως», διηγείται κινηματογραφικά την ιστορία των μητέρων που αναζητούν στην έρημο Ατακαμά της Χιλής θραύσματα των οστών των εξαφανισμένων παιδιών τους. Στην ίδια περιοχή, την ίδια περίοδο, αστρονόμοι από όλο τον κόσμο αναζητούν στον ουρανό στοιχεία για την προέλευση του σύμπαντος. Η αγωνία των μητέρων για την τύχη των παιδιών τους, είκοσι χρόνια μετά την παραίτηση του δικτάτορα Αουγούστο Πινοσέτ από τη θέση του προέδρου της Χιλής, συμπυκνώνεται στα λόγια μιας μητέρας που εύχεται δακρυσμένη: «Μακάρι τα τηλεσκόπια να μην κοιτούσαν μόνο τον ουρανό, αλλά να μπορούσαν να διεισδύσουν και μέσα στη γη για να μπορέσουμε να τους βρούμε» (Γκουσμάν, 2010). Ο κινηματογράφος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ελλη Λεμονίδου, «[...] δημιουργεί μια δυναμική εμπειρία στο θεατή καθώς διεγείρει ταυτόχρονα τη σκέψη, τις αισθήσεις και τα συναισθήματα» (Λεμονίδου, 2013:52). Χάρη στην πολυτροπικότητα

που τον χαρακτηρίζει αποτελεί ένα έντονα επιδραστικό μέσο προβολής του αιτήματος για επανορθωτική και μεταβατική δικαιοσύνη. Αντίστοιχα παραδείγματα, όπου η τέχνη προβάλλει το αίτημα για επανορθωτική και μεταβατική δικαιοσύνη υπάρχουν πολλά. Ενδεικτικά, η βραβευμένη με Όσκαρ ταινία του Λουί Πουένσο «Επίσημη ιστορία» πραγματεύεται τις παράνομες υιοθεσίες παιδιών πολιτικών κρατουμένων κατά την περίοδο της Χούντας στην Αργεντινή, ενώ το βιβλίο της Νάσιας Διονυσίου *Τι είναι κάμπος;* φέρνει στο φως την άγνωστη ιστορία των βρετανικών στρατοπέδων στην Κύπρο όπου, μετά το πέρας του Β΄ παγκοσμίου πολέμου και πριν τη συγκρότηση του κράτους του Ισραήλ, κρατήθηκαν εκεί Εβραίοι πρόσφυγες.

Οι τέχνες έχουν την ικανότητα να κινητοποιούν το συναίσθημα και να προκαλούν δημόσια συμπάθεια. Από τη δεκαετία του 1970 που ξεκινά η ανάπτυξη και η δράση του κινήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ανθρωπιστικές οργανώσεις συμπράττουν συχνά με καλλιτέχνες προκειμένου να αποκτήσουν φωνή και να υποστηριχθούν τα θύματα. Στη Χιλή για παράδειγμα, οι οικογένειες των εξαφανισμένων οργάνωσαν δημόσιες εκδηλώσεις όπου ένας χορός για ζευγάρια, ο παραδοσιακός χορός Cuecas, χρησιμοποιήθηκε για να τονίσει συμβολικά την απουσία του φυσικού συντρόφου στο χορό και στη ζωή (Κόβρας, 2021:294) Πολλοί καλλιτέχνες σήμερα λειτουργούν, κατά την Αλεξάκη, σε ρόλο ερασιτέχνη, δυνητικού ή ακτιβιστή ιστορικού. Στέκονται απέναντι στον τρόπο με τον οποίο θυμόμαστε και ερμηνεύουμε το παρελθόν με κριτική ματιά. Συχνά, διεξάγουν οι ίδιοι ιστορική έρευνα με χρήση επιστημονικών μεθόδων. Πρόκειται για τους «καλλιτέχνες της μνήμης» (memory art) που προσπαθούν να προσφέρουν ορατότητα για λογαριασμό κοινωνικών ομάδων των οποίων οι ιστορίες έχουν τοποθετηθεί στο περιθώριο του επίσημου ιστορικού αφηγήματος. Καλλιτεχνικές παρεμβάσεις εντάσσονται ολοένα και περισσότερο στα εργαλεία ειδικά της μεταβατικής δικαιοσύνης (Αλεξάκη, 2023). Κατ' αντιστοιχία, οι δικανικοί αρχιτέκτονες χρησιμοποιούν αισθητικές πρακτικές για να παρουσιάσουν τα στοιχεία σε δικαστήρια και επιτροπές υπερβαίνοντας συχνά τα αυστηρά επιστημονικά δικανικά πλαίσια (Βάιτμαν, 2021:138).

Απέναντι στον ισχυρισμό περί μη συμβατότητας επιστήμης και τέχνης οι δικανικοί αρχιτέκτονες έρχονται να παραθέσουν σειρά επιχειρημάτων που υποστηρίζουν το αντίθετο. Η απονομή δικαιοσύνης λαμβάνει χώρα δια της νομικής οδού, ωστόσο κάποια στοιχεία δεν μπορούν να παρουσιαστούν στις δικαστικές αίθουσες, ενώ κάποια άλλα μένουν χρόνια μακριά από το φως της δημοσιότητας

εξαιτίας των χρονοβόρων διαδικασιών που συχνά απαιτούνται ώσπου να φτάσει μια υπόθεση στο ακροατήριο. Οι καλλιτεχνικές εκθέσεις έρχονται εδώ να λειτουργήσουν συμπληρωματικά ως προς τα δικαστήρια. Οι χώροι τέχνης μετατρέπονται σε δημόσιο πεδίο συζήτησης με στόχο την προσέγγιση της αλήθειας και την υποστήριξη του έργου της δικαιοσύνης (Βάιτμαν, 2021:29-30).

Το έργο της Forensic Architecture παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα, το 2019, στον πολυχώρο τέχνης State of Concept Athens στην Αθήνα. Στην έκθεση με τίτλο «Βία γρήγορη και αργή» το κοινό της Αθήνας είχε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με ζητήματα παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η περίπτωση της διαχείρισης των μεταναστών και προσφύγων από τις ελληνικές αρχές στο Αιγαίο και με θέματα «αργής βίας» όπως η επί σειρά ετών, συστηματική καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς των αυτοχθόνων στην περιοχή της Παλαιστίνης. (State of Concept Athens,2019). Την ίδια χρονιά, στα πλαίσια της έκθεσης “[For Ever More Images?](#)” στο Ίδρυμα Ωνάση παρουσιάστηκε το βίντεο με την έρευνα της Forensic Architecture για την υπόθεση του Παύλου Φύσσα καθώς και μέρος των ευρημάτων της σχετικά με την υπόθεση της δολοφονίας του Ζακ Κωστόπουλου. (Onassis Foundation,2019)

Κτίρια-Ιστορικά Ντοκουμέντα

«Σε αυτό χρησιμεύει ο χώρος : Μέσα στις χιλιάδες μικρές κυψελίδες του βρίσκεται συμπυκνωμένος ο χρόνος»

*Gaston Bachelard*¹⁹

Η ύλη φαινομενικά παραμένει αναλλοίωτη και αμέτοχη σε όσα συμβαίνουν γύρω της, ωστόσο, με έναν ιδιαίτερο τρόπο, συστηματικά, απορροφά το περιβάλλον της. Τα υλικά αντικείμενα δηλαδή λειτουργούν κατά τον ίδιο τρόπο με το φωτογραφικό φιλμ. Επάνω τους αποτυπώνονται οι μεταβολές στο περιβάλλον τους, όπως, για παράδειγμα, τα αποτελέσματα άσκησης βίας μέσα σε ένα χώρο. Ταυτόχρονα, η κάθε εικόνα αποτελεί και η ίδια ένα αντικείμενο, άρα εξετάζεται ως κομμάτι του υλικού κόσμου. Για να διαβαστεί ότι έχει καταγραφεί στα υλικά σώματα και να δημοσιοποιηθεί η σχετική πληροφορία απαιτείται μια διαδικασία επεξεργασίας και μελέτης με διάφορα ψηφιακά και μη εργαλεία, όπως φωτογραφίες και βίντεο σε ρόλο αισθητήρων. Οι δικανικοί αρχιτέκτονες λειτουργούν ως ενδιάμεσοι, ως

¹⁹ Gaston Bachelard , *La poetique de l' espace*, Presses Universitaires de France, Paris 1957, σ. 36.

μεταφραστές οι οποίοι παρουσιάζουν στις δικαστικές αίθουσες τις πληροφορίες που η ύλη έχει απορροφήσει από το περιβάλλον της.

Αυτού του είδους οι πρακτικές συχνά δεν γίνονται αποδεκτές από τα παραδοσιακά δικαστήρια. Τα Διεθνή Ποινικά Δικαστήρια, ωστόσο, έχουν υιοθετήσει ένα μεικτό τρόπο επικοινωνίας με κάμερες και οθόνες που καταγράφουν και αναπαράγουν σε πραγματικό χρόνο τα τεκταινόμενα στη δίκη. Η αίθουσα του δικαστηρίου προσομοιάζει στην περίπτωση αυτή περισσότερο σε τηλεοπτικό στούντιο, η αισθητική έρχεται να παίξει ουσιαστικό ρόλο στην έκβαση της δίκης και το νέο είδος παρουσίασης αποδεικτικών στοιχείων στις δικαστικές αίθουσες, όπως αυτό υποστηρίζεται από τους Forensic Architects, αποκτά τρόπο και χώρο έκφρασης (Βάιτμαν, 2021:139-141).

Ο ρόλος που μπορούν να διαδραματίσουν τα υλικά στοιχεία στη διαλεύκανση μιας δικαστικής υπόθεσης και τα όπλα που προσφέρει η Forensic Architecture ενάντια στην τακτική της άρνησης ή της συγκάλυψης αναδεικνύονται αν μελετήσει κανείς την εξέλιξη της υπόθεσης Ίρβινγκ κατά Λίπσταντ. Στις αρχές του 2000, από τον Ιανουάριο ως τον Απρίλιο, έλαβε χώρα στο αγγλικό Πλημμελειοδικείο η δίκη της Αμερικανίδας ιστορικού Ντέμπορα Λίπσταντ και του εκδοτικού οίκου Penguin Books μετά από μήνυση για συκοφαντική δυσφήμιση που κατέθεσε εναντίον τους ο βρετανός αναθεωρητής συγγραφέας Ντέιβιντ Ίρβινγκ. Η Λίπσταντ είχε αποκαλέσει δημόσια τον ενάγοντα αρνητή του Ολοκαυτώματος και παραχαράκτη της ιστορίας, γεγονός που οδήγησε την αντιπαράθεσή τους ενώπιον του δικαστηρίου. Η συγκεκριμένη δίκη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο πλαίσιο της μελέτης της δικανικής αρχιτεκτονικής, καθώς στο δικαστήριο η αντιπαράθεση περιστράφηκε κατά κύριο λόγο γύρω από αρχιτεκτονικά στοιχεία και δεδομένα. Ειδικότερα, ο Ίρβινγκ, ακολουθώντας την τακτική που είχαν ακολουθήσει στο παρελθόν κι άλλοι αρνητές του Ολοκαυτώματος, προσπάθησε να αποδείξει στο δικαστήριο πως το Κρεματόριο II του Άουσβιτς δεν λειτουργούσε ως θάλαμος αερίων. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του, εφόσον αποδεικνύονταν πως δεν υπήρχαν θάλαμοι αερίων, το Άουσβιτς θα έπαυε να προσδιορίζεται ως στρατόπεδο μαζικής εξόντωσης και ο ίδιος δεν θα χαρακτηριζόταν πλέον αρνητής του Ολοκαυτώματος, το οποίο, εκ των πραγμάτων, θα αναγνωριζόταν ως μη γενόμενο.

Στη δίκη εξετάστηκε ως μάρτυρας ο εμπειρογνώμονας αρχιτέκτονας, μελετητής του Άουσβιτς, Ρόμπερτ Γιαν Βαν Πελτ, ο οποίος κατάθεσε έκθεση εμπειρογνωμοσύνης βάσει της οποίας στην τσιμεντένια οροφή του Κρεματορίου II υπήρχαν τέσσερις οπές από τις οποίες διοχετεύονταν στο εσωτερικό του το θανατηφόρο αέριο Zyklon B. Ωστόσο, παρότι τα στοιχεία που μελέτησε ο Βαν Πελτ, όπως τα σωζόμενα σχέδια του Άουσβιτς, φωτογραφικό υλικό και μαρτυρίες επιζώντων, συνέτειναν στην ύπαρξη των συγκεκριμένων οπών, η κατάσταση της οροφής μετά την ανατίναξη του κτηρίου από τους Ναζί ήταν τέτοια ώστε να έχει καταστεί, κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή, αδύνατος ο εντοπισμός τους. Ο Ίρβινγκ ισχυρίστηκε στη δίκη πως «[χωρίς τις τρύπες] έχουμε μόνο τις καταθέσεις των αυτοπτών μαρτύρων». Η συλλογιστική του δεν έπεισε το δικαστήριο, το οποίο προχώρησε στην αθώωση της Λίπσταντ και του εκδοτικού οίκου Penguin Books (Βάιτμαν, 2021:37-41). Μάλιστα, σε μεταγενέστερο χρόνο, μια ομάδα εμπειρογνώμωνων, χρησιμοποιώντας ένα τρισδιάστατο ψηφιακό μοντέλο, κατάφερε να επεξεργαστεί τις φωτογραφίες του Κρεματορίου II και να προσδιορίσει την ακριβή θέση των οπών. Μελετώντας τις σιδερόβεργες, που είχαν κοπεί, στην οροφή του κτηρίου, με συγκεκριμένο τρόπο, προκειμένου να ανοιχτούν οι εν λόγω οπές, οι εμπειρογνώμονες της ομάδας απέδειξαν την ύπαρξή τους (Pelt, 2016:495).

Η επιχειρηματολογία του Ίρβινγκ σχετικά με την απουσία των οπών αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τακτικής, που ακολουθούν οι συνήγοροι υπεράσπισης, με στόχο την αθώωση των πελατών τους, που κατηγορούνται για άσκηση βίας. Η απουσία του όπλου ή του πτώματος χρησιμοποιούνται ως αποδείξεις μη τέλεσης του εγκλήματος. Αυτή ακριβώς η άρνηση του εγκλήματος και η έλλειψη υλικών ενοχοποιητικών στοιχείων για τους κατηγορούς συνιστά σοβαρή ένδειξη της προσπάθειας καταστροφής των αποδείξεων και της συγκάλυψης των γεγονότων (Βάιτμαν, 2021:46). Είδαμε αναλυτικά πως η τεχνολογία και η επιστήμη στήριξαν στην περίπτωση των εξαφανισμένων τον αγώνα των θυμάτων προκειμένου να αντιμετωπίσουν την άρνηση των αρχών και να αποδείξουν πως τα εγκλήματα της απαγωγής και της εξαφάνισης είχαν πράγματι διαπραχθεί. Ακολουθώντας την ίδια λογική, οι Forensic Architects αξιοποιούν σε περιπτώσεις άρνησης κάθε πρόσφορο μέσο, έρευνα ανοιχτής πηγής, έρευνα στο πεδίο, ψηφιακή σύνθεση και απεικόνιση, προκειμένου να υποστηριχθεί η θέση των θυμάτων και να αποφευχθεί η συγκάλυψη.

Κύριο έργο ενός επαγγελματία δικανικού αρχιτέκτονα, με τη στενή έννοια του όρου, αποτελεί η μελέτη αρχιτεκτονικών ελαττωμάτων σε κτήρια και η υποβολή έκθεσης πραγματογνωμοσύνης σε ασφαλιστικές δικαστικές διαμάχες. Ωστόσο, οι φθορές και οι αλλαγές εν γένει που υφίσταται ένα κτήριο κατά τη διάρκεια της ύπαρξής του είναι στην πλειονότητά τους ανεξάρτητες από τον αρχικό αρχιτεκτονικό του σχεδιασμό. Τα κτίρια, όντας σταθερά σε συγκεκριμένες θέσεις στον χώρο, αλληλοεπιδρούν τόσο με το εξωτερικό περιβάλλον όσο και με την ανθρώπινη δραστηριότητα μέσα και έξω από αυτά. Έτσι το κάθε ένα από αυτά μπορεί να λειτουργήσει ως συσκευή αποθήκευσης δεδομένων από την οποία, με κατάλληλη επεξεργασία, μπορούν να αξιοποιηθούν χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τις συν τω χρόνω περιβαλλοντικές, κοινωνικές και πολιτικοοικονομικές αλλαγές της περιοχής. Με δύο λόγια, συχνά, οι δικανικοί αρχιτέκτονες εξετάζουν κάθε κτήριο ως ιστορικό ντοκουμέντο (Βάιτμαν, 2021:85-90).

Ο τρόπος με τον οποίο το τοπίο και τα κτίρια λειτουργούν ως μέσα καταγραφής και αποθήκευσης πληροφοριών που αφορούν την περιοχή μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητός μέσα από το παράδειγμα της έρευνας που διεξήγαγε η ομάδα της Forensic Architecture στην περίπτωση της ρωσικής επίθεσης με πυραύλους στον πύργο της τηλεόρασης του Κιέβου. Το πρώτο διάστημα της εισβολής της Ρωσίας στην Ουκρανία, συγκεκριμένα την 1 Μαρτίου 2022, δύο ρωσικοί πύραυλοι εκτοξεύθηκαν με στόχο τον πύργο της τηλεόρασης στο Κίεβο. Ο ένας από τους δύο έπληξε το στόχο, ενώ ο δεύτερος προσέκρουσε σε παρακείμενο κτίριο προκαλώντας σοβαρές υλικές και περιορισμένες ανθρώπινες απώλειες. Οι επιθέσεις καταγράφηκαν σε πολυάριθμα βίντεο, τα οποία οι δικανικοί αρχιτέκτονες επεξεργάστηκαν και συγχρόνισαν ούτως ώστε να προσδιορίσουν την ακριβή ώρα των επιθέσεων και το είδος των πυραύλων που χρησιμοποιήθηκαν για να πραγματοποιηθούν οι επιθέσεις αυτές.

Η ομάδα της Forensic Architecture συνεργάζεται με το Κέντρο Χωροταξικής Τεχνολογίας (Center for Spatial Technologies, CST) της Ουκρανίας με στόχο τη λεπτομερή καταγραφή πληροφοριών σχετικά με τα κτίρια και τα σημεία πολιτιστικού και ιστορικού ενδιαφέροντος της χώρας που πλήττονται από τα πυρά του Ρωσικού στρατού. Τα δεδομένα που θα συγκεντρωθούν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν προκειμένου μετά το πέρας του πολέμου να είναι εφικτή η αποκατάσταση των κτιρίων και του τοπίου. Ο πύργος της τηλεόρασης του Κιέβου αποτελεί σημαντικό

κομμάτι της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και της ιστορίας της

Εικόνα 2 Αποτύπωση των Ρωσικών πυραυλικών επιθέσεων το Μάρτιο του 2022 σε μια αεροφωτογραφία τραβηγμένη το 1944 (Forensic Architecture and Center for Spatial Technologies)

πόλης. Ιδιαίτερα σημαντική από πλευράς ιστορικού ενδιαφέροντος είναι και η περιοχή Babyn Yar, στην οποία είναι χτισμένος ο πύργος, καθώς πρόκειται για τόπο εκτέλεσης χιλιάδων Εβραίων κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ σε μικρή απόσταση από τον πύργο συναντά κανείς ένα πρώην ρωσικό ορθόδοξο κοιμητήριο και δύο εβραϊκά κοιμητήρια εκ των οποίων το ένα περιλαμβάνει και μουσουλμανικό τομέα (εικόνα 3) (Forensic Architecture, 2022).

Κατά την περίοδο της ναζιστικής κατοχής, τη διετία 1941-1943, εκτελέστηκαν στη περιοχή Babyn Yar περισσότεροι από εβδομήντα χιλιάδες άνθρωποι και μεταξύ αυτών το σύνολο σχεδόν του εβραϊκού πληθυσμού του Κιέβου, Ρομά, πολιτικοί κρατούμενοι, Ρώσοι αιχμάλωτοι πολέμου και ψυχικά ασθενείς (Babyn Yar, 2022). Το Σεπτέμβριο του 2020 υπογράφηκε μεταξύ της Ουκρανικής Κυβέρνησης και της μη κυβερνητικής μη κερδοσκοπικής οργάνωσης “Babi Yar Holocaust Memorial Charity Fund” μνημόνιο συνεργασίας για την κατασκευή μνημείου, μουσείου και ερευνητικού κέντρου για το Ολοκαύτωμα στην περιοχή. Κύριος στόχος της

δημιουργίας του μνημείου, όπως περιγράφεται στο σχετικό εδάφιο του μνημονίου, είναι : «Ποτέ ξανά στο μέλλον, κανένας άνθρωπος να μη βρεθεί στη θέση του θύματος, του θύτη ή του σιωπηλού μάρτυρα, μιας τραγωδίας όπως αυτή που εκτυλίχθηκε στην περιοχή Babyn Yar» (Memorandum of understanding and principles of cooperation for the establishment of the Babyn Yar Holocaust Memorial in the territory of the city of Kyiv, 2020). Το Μουσείο του Ολοκαυτώματος ήταν προγραμματισμένο να ανοίξει έως το 2025 και θα στεγάζονταν σε ένα κτιριακό συγκρότημα σε απόσταση 200 μέτρων από τον πύργο της τηλεόρασης του Κιέβου. Ο δεύτερος ρωσικός πύραυλος που εκτοξεύθηκε με στόχο τον πύργο της τηλεόρασης, όπως προκύπτει από το ψηφιακό υλικό που συγκέντρωσε και επεξεργάστηκε η Forensic Architecture, προκάλεσε σημαντικές δομικές ζημιές στο κεντρικό κτίριο του ως άνω συγκροτήματος.

Την 21 Φεβρουαρίου 2022 ο Πρόεδρος Πούτιν απηύθυνε διάγγελμα προς το Ρωσικό λαό σχετικά με τη Ρωσική εισβολή στην Ουκρανία. Μεγάλο μέρος της επιχειρηματολογίας του βασίστηκε σε «ιστορικά γεγονότα». Μεταξύ άλλων τόνισε την μοναδική και ιστορικά θεμελιωμένη θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων της Ουκρανίας λέγοντας πως: «Από αμνημονεύτων χρόνων, οι άνθρωποι που ζουν στα νοτιοδυτικά της ρωσικής γης αποκαλούν τους εαυτούς τους Ρώσους και ορθόδοξους χριστιανούς» (Putin, 2022). Η μελέτη της Forensic Architecture και της Ουκρανικής CST έρχεται να αντιταχθεί στα λεγόμενα του προέδρου Πούτιν αναδεικνύοντας τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα του Κιέβου με στοιχεία και ιστορικά ντοκουμέντα, όπως η αεροφωτογραφία του 1944 (εικόνα 3) όπου αποτυπώνεται καθαρά η συνύπαρξη Χριστιανών, Εβραίων και Μουσουλμάνων στην περιοχή. Παράλληλα, ο πρόεδρος Πούτιν κατηγόρησε την ουκρανική κυβέρνηση για εθνικισμό, διαστρέβλωση της ιστορικής μνήμης και νεοναζισμό λέγοντας πως : «Οι ουκρανικές αρχές - θα ήθελα να το τονίσω αυτό - ξεκίνησαν χτίζοντας την κρατική τους υπόσταση πάνω στην άρνηση όλων όσα μας ενώνουν, προσπαθώντας να διαστρεβλώσουν τη νοοτροπία και την ιστορική μνήμη εκατομμυρίων ανθρώπων, ολόκληρων γενεών που ζουν στην Ουκρανία. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η ουκρανική κοινωνία βρέθηκε αντιμέτωπη με την άνοδο του ακροδεξιού εθνικισμού, ο οποίος εξελίχθηκε γρήγορα σε επιθετική ρωσοφοβία και νεοναζισμό» (Putin, 2022). Το οξύμωρο εδώ είναι πως μια πολεμική επιχείρηση που είχε ως στόχο το «νεοναζισμό» προκάλεσε, όπως προκύπτει από τη σχετική έρευνα ανοιχτής πηγής της Forensic Architecture, την

καταστροφή του κτιρίου που προορίζονταν να στεγάσει ένα μουσείο αφιερωμένο στη μνήμη του Ολοκαυτώματος.

Η ρωσική επίθεση με πυραύλους στον πύργο της τηλεόρασης του Κιέβου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολυδιάστατης δράσης της Forensic Architectur σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων. Οι Forensic Architects στην περίπτωση αυτή προσδιόρισαν την ακριβή ώρα των χτυπημάτων και το είδος των πυραύλων που χρησιμοποιήθηκαν στην επίθεση και ανέδειξαν την ιστορική σημασία της πληγείσας περιοχής. Παράλληλα, συνέλεξαν και επεξεργάστηκαν ψηφιακό υλικό το οποίο πρόκειται να χρησιμοποιηθεί ως οδηγός για τη μελλοντική αποκατάσταση των κτιρίων και του τοπίου, ενώ, ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η συμβολή τους στην προβολή του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της περιοχής, η οποία, έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τους ισχυρισμούς του Ρώσου προέδρου περί της «από αμνημονεύτων χρόνων» χριστιανικής ταυτότητας των κατοίκων της Ουκρανίας.

Στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας

Οι έρευνες της Forensic Architecture κινούνται σύμφωνα με τον ιδρυτή της Εγιάλ Βάιτμαν «στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας», μελετούν δηλαδή στοιχεία τα οποία βρίσκονται στο όριο μεταξύ ταυτοποίησης και μη ταυτοποίησης, όπως οι οπές στη στέγη του Κρεματορίου II (Βάιτμαν, 2021:46). Αντίστοιχη περίπτωση που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τον συγκεκριμένο όρο αποτελούν οι επιθέσεις των μυστικών υπηρεσιών των ΗΠΑ στις περιοχές FATA²⁰ στα σύνορα του Πακιστάν με το Αφγανιστάν. Οι ερευνητές της Forensic Architecture κλήθηκαν να αποδείξουν τις μαρτυρίες, που μιλούσαν για απώλειες αμάχων, μέσω χτυπημάτων με μη επανδρωμένα αεροσκάφη, σε κτίρια εντός του αστικού ιστού, καθώς η CIA αρνείται την ύπαρξη της συγκεκριμένης εκστρατείας. Και εδώ, οπές μικρής διαμέτρου στις οροφές των κτιρίων χρησιμοποιήθηκαν ως αποδεικτικά στοιχεία των επιθέσεων. Οι εν λόγω οπές ήταν το αποτέλεσμα του τύπου των πυραύλων που χρησιμοποιήθηκαν για τις επιθέσεις. Οι νέες τεχνολογίας αντιαρματικοί αυτοί πύραυλοι ήταν σχεδιασμένοι έτσι ώστε να εκρήγνυνται μερικά κλάσματα του δευτερολέπτου μετά την πρόσκρουσή τους στο στόχο. Με τον τρόπο αυτό το κτίριο εξωτερικά παρέμενε

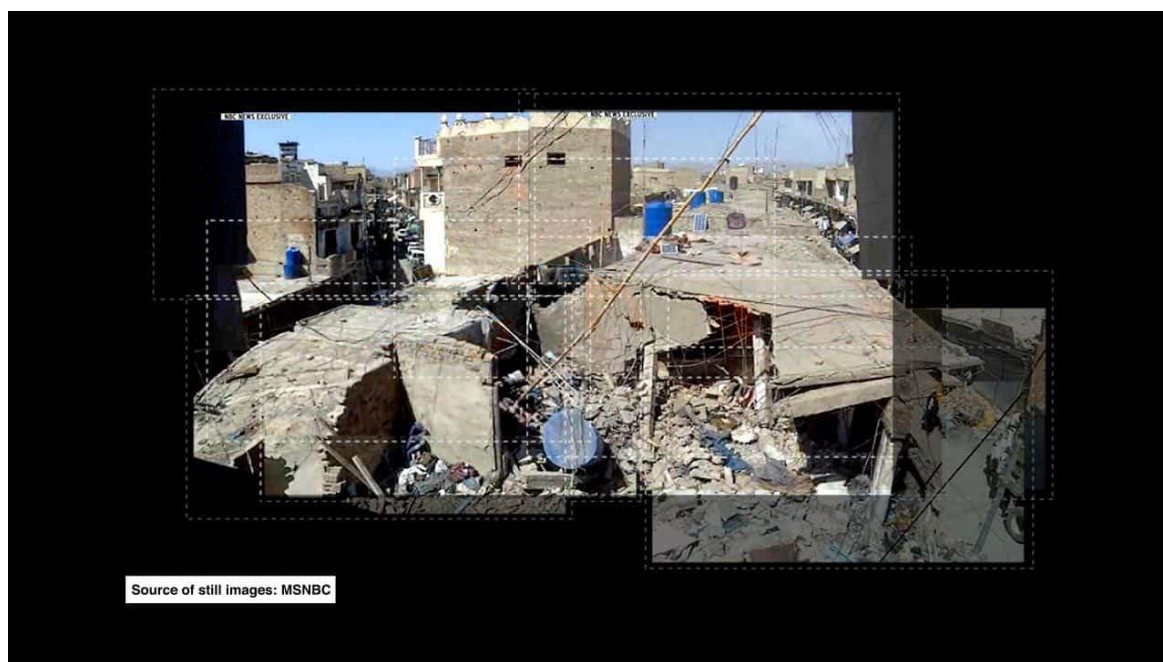
²⁰ FATA (Ομοσπονδιακά Διοικούμενες Φυλετικές Περιοχές): πρόκειται για ημιαυτόνομες περιοχές στα σύνορα του Πακιστάν με το Αφγανιστάν, οι οποίες, μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001, αποτελούν για τις ΗΠΑ κρίσιμο πεδίο όπου διεξάγεται ο «πόλεμος ενάντια στην τρομοκρατία» (Modern History of Federally Administered Tribal Areas, 2022). Από το Μάιο του 2018 οι περιοχές FATA έχουν ενσωματωθεί στην επαρχία Khyber Pakhtunkhwa του Πακιστάν.

ανέπαφο, ενώ ήταν δεδομένη η θανάτωση των ανθρώπων που βρίσκονταν στο εσωτερικό του. Έτσι η διαδικασία απόδειξης των επιθέσεων βασίστηκε σε αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες, όπως οι τρύπες στις οροφές των κτηρίων-στόχων (Βάιτμαν, 2021:48-51).

Η ύπαρξη αρχιτεκτονικών αποτυπωμάτων, όπως οι ως άνω οπές, είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί. Αφενός η πρόσβαση σε περιοχές που βρίσκονται σε ένα ιδιότυπο διοικητικό καθεστώς, όπως οι FATA, είναι περιορισμένη έως αδύνατη σε ανεξάρτητους ερευνητές. Αφετέρου, το μέγεθος των οπών είναι τόσο μικρό ώστε με την προσφερόμενη ανάλυση που παρέχουν οι φωτογραφίες από δορυφόρο αυτές δεν μπορούν να αποτυπωθούν καθαρά στην εικόνα και εμφανίζονται συνήθως ως ακαθόριστες σκιές. Η ταυτοποίησή τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα του αναλυτή που θα τις επεξεργαστεί, αλλά και από την τύχη που καθορίζει τις συνθήκες λήψης κάθε εικόνας. Έως το 2014, οι εικόνες από δορυφόρο μπορούσαν, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, να προσφέρουν ανάλυση έως και 0,5m ανά pixel, εξ ου και οι τρύπες στα κτήρια-στόχους των μη επανδρωμένων αεροσκαφών, οι οποίες είχαν συχνά διάμετρο μικρότερη των 0,3m βρίσκονταν κυριολεκτικά στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας (Βάιτμαν, 2021:51-57).

Η περίπτωση των επιθέσεων από μη επανδρωμένα αεροσκάφη αναδεικνύει το θέμα της ανισότητας ως προς την πρόσβαση στα στοιχεία και τη γνώση ανάμεσα στο επίσημο κράτος και τους ανεξάρτητους ερευνητές. Για να πραγματοποιηθούν οι υπό εξέταση επιθέσεις οι ΗΠΑ είχαν στη διάθεσή τους εικόνες με ανάλυση έως και 0,15m ανά pixel. Την ίδια στιγμή, οι δημόσια διαθέσιμες εικόνες παρέχουν πολύ χαμηλότερη ανάλυση με στόχο την απόκρυψη τέτοιου είδους πολεμικών παρεμβάσεων. Όταν το επίσημο κράτος βρίσκεται στη θέση αυτού που διαπράττει ένα έγκλημα ο συσχετισμός δυνάμεων γέρνει ξεκάθαρα προς το μέρος του φερόμενου ως δράστη (Βάιτμαν, 2021:58).

Για να γίνει κατανοητός ο τρόπος δράσης των Δικανικών Αρχιτεκτόνων κατά την έρευνα των επιθέσεων με μη επανδρωμένα αεροσκάφη θα εξετάσουμε το παράδειγμα της επίθεσης που σημειώθηκε τον Μάρτιο του 2012 σε κτίριο εντός του αστικού ιστού στη Μιρανσά του Βόρειου Βαζιριστάν. Η επίθεση καταγράφηκε σε ερασιτεχνικό βίντεο το οποίο παρά τους κινδύνους που διέτρεχε ο κομιστής του μεταφέρθηκε λαθραία εκτός συνόρων του Βαζιριστάν και

προβλήθηκε.....

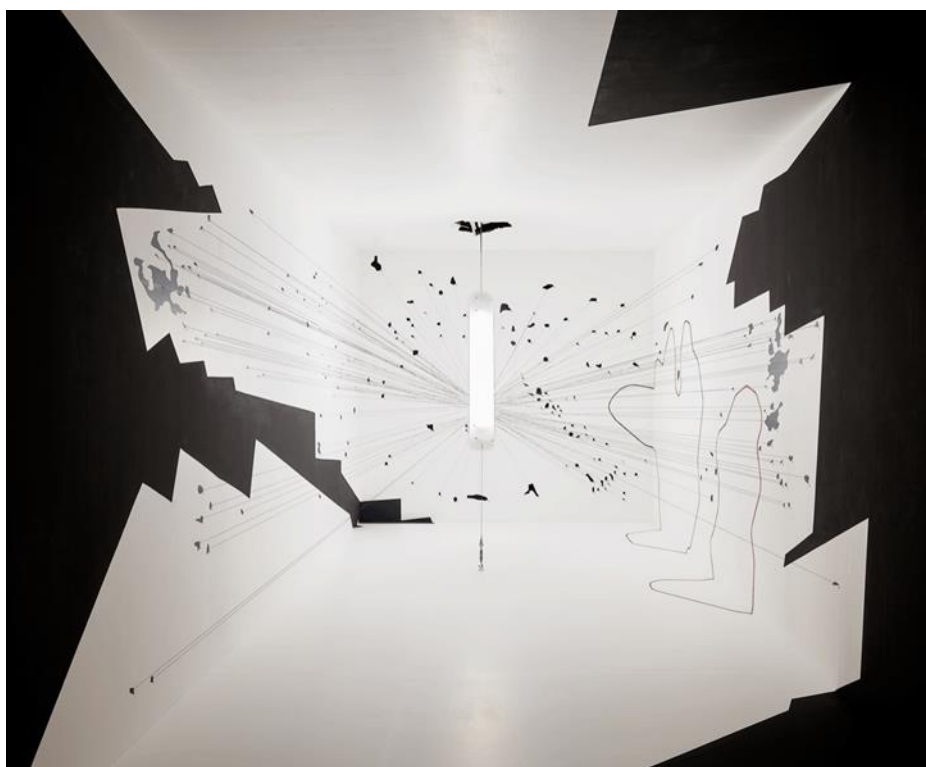
Εικόνα 3: κατεστραμμένο κτήριο στην Μιρανσά μετά από επίθεση drone, κολλάζ, (Forensic Architecture; MSNBC)

από το τηλεοπτικό δίκτυο NBC. Το συγκεκριμένο βίντεο που τραβήχτηκε από αυτόπτη μάρτυρα, κρυμμένο σε παρακείμενο κτήριο, κατά τη διάρκεια της επίθεσης, πριν την ανάλυσή του από την Forensic Architecture, απεικόνιζε απλά ένα κατεστραμμένο κτίριο και δεν έδινε κάποια επιπλέον χρήσιμη πληροφορία σχετικά με την επίθεση. Όμως η ομάδα των δικανικών αρχιτεκτόνων δημιούργησε ένα κολλάζ από μεμονωμένα πλάνα που συνέλεξε από το βίντεο (εικόνα 2). Με τον τρόπο αυτό κατάφεραν να προσδιορίσουν την ακριβή θέση του κτιρίου σε μια εικόνα δορυφόρου.

Η τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στην περίπτωση αυτή ορίζεται ως «*αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα εικόνων*», πρόκειται για μία μέθοδο σύνθεσης αποδεικτικών στοιχείων που επιτρέπει στους ερευνητές να έχουν την εικόνα της σκηνής του εγκλήματος ολοκληρωμένη και όχι αποσπασματική και κατακερματισμένη, ενώ, ταυτόχρονα, είναι σε θέση να επιβεβαιώσουν με μεγάλη

ακρίβεια την χρονική ακολουθία των γεγονότων. Η συγκεκριμένη μέθοδος αποτελεί κύριο πυλώνα της δουλειάς των δικανικών αρχιτεκτόνων. Οπτικές πηγές, όπως φωτογραφίες και βίντεο που περιέχουν αποσπασματικές πληροφορίες και σε κάθε άλλη περίπτωση θα απορρίπτονταν ως άχρηστες, μπορούν πλέον να συγχρονισθούν σε ένα «αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα εικόνων» στο οποίο ανασυντίθενται οπτικά και ψηφιακά τα περιστατικά βίας που έλαβαν χώρα στον χώρο (Βάιτμαν, 2021:146).

Το δεύτερο κομμάτι της συγκεκριμένης βιντεοσκοπημένης μαρτυρίας περιείχε πλάνα από το εσωτερικό του δωματίου στο οποίο εισήλθε ο πύραυλος και όπου ενδεχομένως υπήρξαν νεκροί εξαιτίας της επίθεσης. Οι εμπειρογνώμονες της Forensic Architecture μελέτησαν καρέ - καρέ τον χώρο και σημείωσαν όλα τα ίχνη από μεταλλικά θραύσματα της έκρηξης στους τοίχους. Με τον τρόπο αυτό προσδιόρισαν τη θέση της έκρηξης και επιβεβαίωσαν πως αυτή σημειώθηκε στον αέρα. Στη συνέχεια

Εικόνα 4: Τρισδιάστατη απεικόνιση δωματίου στην Μιρανσά μετά από επίθεση drone, έκθεση “Forensic Architecture: Hacia Una Estética Investigativa», Πόλη του Μεξικού, 2016 (Forensic Architecture)

προχώρησαν στην κατασκευή ενός τρισδιάστατου μοντέλου του δωματίου σε φυσικό μέγεθος (εικόνα 3). Η κατασκευή του μοντέλου οδήγησε στη διαπίστωση πως σε συγκεκριμένες περιοχές των τοίχων δεν υπήρχαν σημάδια από θραύσματα, πράγμα

που σημαίνει ότι στις περιοχές αυτές πιθανότατα υπήρχαν ανθρώπινα σώματα τα οποία και απορρόφησαν τα θραύσματα. Ο τοίχος εδώ λειτούργησε ως φωτογραφικό φιλμ όπου καταγράφηκαν οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους κατά την επίθεση.

Η περίπτωση της βιντεοσκοπημένης μαρτυρίας από την επίθεση στη Μιρανσά αναδεικνύει τις δυνατότητες που προσφέρει η ανάλυση των δεδομένων από την ομάδα των δικανικών αρχιτεκτόνων. Ένα ερασιτεχνικό βίντεο που πρωτογενώς παρείχε ελάχιστες πληροφορίες για την επίθεση, μετά την επεξεργασία του αποκάλυψε στοιχεία για την τοποθεσία της επίθεσης η οποία πραγματοποιήθηκε σε κτίριο μέσα στον αστικό ιστό, ενώ παρείχε ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη ανθρώπων στο δωμάτιο, οι οποίοι και έχασαν τη ζωή τους εξαιτίας της έκρηξης (Forensic Architecture, 2012). Το τρισδιάστατο μοντέλο όπου σκιαγραφούνταν οι μορφές των θυμάτων στον τοίχο εκτέθηκε σε χώρους τέχνης ανά τον κόσμο με προεξάρχουσα τη Μπιενάλε Αρχιτεκτονικής ενός Βενετίας το 2016. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Guardian*, η διαδικασία παραγωγής ενός τέτοιου μοντέλου, την οποία ο Βάιτμαν αποκαλεί «αντίστροφη αρχιτεκτονική», επιβεβαιώνει πως οι ικανότητες ανάλυσης και αναπαράστασης των δικανικών αρχιτεκτόνων μπορούν να προσφέρουν σημαντικά στοιχεία κατά τη διερεύνηση εγκληματικών ενεργειών, όπως η επίθεση με μη επανδρωμένο αεροσκάφος στη Μιρανσά (Wainwright, 2016).

Η αρχιτεκτονική της μνήμης

Η εξέταση των υλικών σωμάτων διαδραματίζει κομβικό ρόλο κατά τη διαλεύκανση δικαστικών υποθέσεων. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου τα υλικά αντικείμενα χρησιμοποιούνται προκειμένου να αντικρούσουν ή και να καταστήσουν ανυπόστατες τις προσωπικές μαρτυρίες. Συχνά στις προσωπικές μαρτυρίες εντοπίζονται κενά, αδυναμίες και αντιφάσεις, ιδιαίτερα όταν η μαρτυρία κατατίθεται από ανθρώπους που έχουν υποστεί οι ίδιοι βία. Ο Γάλλος αρνητής του Ολοκαυτώματος Robert Faurisson δημιούργησε θα λέγαμε μια «σχολή αρνητών» που στόχο είχε να παρουσιάσει το Ολοκαύτωμα ως μη γενόμενο στρέφοντας την προσοχή από τις μαρτυρίες των επιζώντων στην εξέταση των υλικών στοιχείων. Ο Faurisson ταξίδεψε στο Άουσβιτς προκειμένου να εξετάσει τα κτίρια και να αποδείξει πως αυτά ουδέποτε λειτούργησαν ως χώροι μαζικής εξόντωσης, σε αντίθεση με τα όσα υποστήριζαν οι επιζώντες, στις μαρτυρίες των οποίων ο ίδιος είχε εντοπίσει σειρά αντιφάσεων (Pelt R. J., 2014:151).

Οι Forensic Architects, σε αντίθεση με τους κάθε είδους αρνητές, υποστηρίζουν πως για να προσεγγίσει κανείς όσο το δυνατόν περισσότερο την αλήθεια θα πρέπει να εξετασθούν και να αξιοποιηθούν παράλληλα υλικά στοιχεία και μαρτυρίες σε σχέση αρμονική και όχι ανταγωνιστική. Τα παραδείγματα που εξετάσαμε έως τώρα αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο τα στοιχεία που προκύπτουν από την εξέταση των υλικών αντικειμένων δρουν υποστηρικτικά ως προς τις καταθέσεις των μαρτύρων. Ο Ντέιβιντ Ίρβινγκ στήριξε την υπερασπιστική του γραμμή στην παραδοχή πως χωρίς τις οπές στην οροφή του Κρεματορίου II η ύπαρξη του Ολοκαυτώματος υποστηρίζεται μόνο από τις μαρτυρίες των επιζώντων. Η μελέτη του κτιρίου από την ομάδα πραγματογνωμόνων λίγο καιρό αργότερα ήρθε να επιβεβαιώσει τις μαρτυρίες των επιζώντων. Αντίστοιχα, στην περίπτωση της Μιρανσά οι Forensic Architects εργάστηκαν συστηματικά και αξιοποίησαν τις δικανικές μεθόδους προκειμένου να επιβεβαιώσουν τις μαρτυρίες για θανάτους αμάχων εξαιτίας επιθέσεων με μη επανδρωμένα αεροσκάφη. Γίνεται λοιπόν φανερό πως δικανικές μέθοδοι και ανθρώπινες μαρτυρίες λειτουργούν συμπληρωματικά.

Οι άνθρωποι που έχουν βιώσει κάποιας μορφής βία, ανάλογα με το είδος και την ένταση του βίαιου γεγονότος, αναπτύσσουν, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, αμυντικούς μηχανισμούς απώθησης της τραυματικής μνήμης προκειμένου να προστατέψουν την ψυχική και σωματική τους υγεία. Ο Φρόιντ αναφέρεται στο τραύμα ως «ξένο σώμα» που επιτίθεται στον ψυχισμό του θύματος και δεν του επιτρέπει να αναπαραστήσει αφηγηματικά και να συμβολοποιήσει όσα βίωσε ούτως ώστε να καταφέρει να τα διεργαστεί. Όπως διαπιστώνει ο Matte Blanco και επισημαίνει η Παπανδρέου, τα τραυματισμένα άτομα αδυνατούν, σε πολλές περιπτώσεις, να αναγνωρίσουν ως δικές τους κάποιες τραυματικές εμπειρίες που έχουν ζήσει. Όταν καλούνται να καταθέσουν τη μαρτυρία τους σχετικά με το τραυματικό γεγονός, δεν είναι σε θέση να ανακαλέσουν παρά θραύσματα της χώρο-χρονικής αλληλουχίας των γεγονότων (Παπανδρέου, 2018:108-111). Η Forensic Architecture, αξιοποιώντας εξελιγμένα τεχνολογικά εργαλεία έρχεται να υποστηρίξει ενεργά τους μάρτυρες στην προσπάθειά τους να συνθέσουν τα θραύσματα αυτά και να μπορέσουν να μιλήσουν με την κατά το δυνατόν μεγαλύτερη σαφήνεια για την τραυματική τους εμπειρία.

Ο ρόλος του χώρου, όπως, ήδη από το 1957, υποστήριξε ο Γάλλος φιλόσοφος Gastone Bachelard, είναι κρίσιμος για τη λειτουργία της μνήμης. Οι αναμνήσεις,

προκειμένου να συγκροτήσουν ένα δομημένο αφήγημα που πρόκειται να κοινοποιηθεί σε άλλους απαιτείται πρώτα να τοποθετηθούν στο χώρο όπου έλαβαν χώρα τα υπό εξέταση γεγονότα (Bachelard, 1957:37). Η αλληλεπίδραση της δικανικής αρχιτεκτονικής με τις εκάστοτε ανθρώπινες μαρτυρίες δεν περιορίζεται στην ανάδειξη στοιχείων που υποστηρίζουν τις μαρτυρίες αυτές. Σε πολλές περιπτώσεις οι δικανικοί αρχιτέκτονες προσφέρουν στους μάρτυρες «μνημονικά τεχνάσματα», τεχνικές δηλαδή που βοηθούν να επανέλθει η μνήμη που ενδεχομένως έχει αλλοιωθεί ή χαθεί εξαιτίας του τραύματος (Βάιτμαν, 2021:124). Οι τεχνικές αυτές λειτουργούν ως εξής : Αρχικά, οι μάρτυρες καταθέτουν τη μαρτυρία τους. Στη συνέχεια, με βάση τις μαρτυρίες, οι δικανικοί αρχιτέκτονες κατασκευάζουν ένα τρισδιάστατο ψηφιακό μοντέλο το οποίο αναπαριστά το περιβάλλον όπου έλαβε χώρα το υπό εξέταση περιστατικό της βίας. Οι μάρτυρες περιηγούνται στο τρισδιάστατο ψηφιακό μοντέλο. Η περιήγηση αυτή λειτουργεί ως «μνημονικό τέχνασμα» με αποτέλεσμα να αναδυθούν νέα στοιχεία από τη μνήμη τους. Τα στοιχεία αυτά αξιοποιούνται από τους δικανικούς αρχιτέκτονες για να εμπλουτίσουν-βελτιώσουν το μοντέλο (Βάιτμαν, 2021:129). Η διαδικασία επαναλαμβάνεται ώσπου το ψηφιακό μοντέλο να ανταποκρίνεται κατά το δυνατόν περισσότερο στα πραγματικά γεγονότα και όταν ολοκληρωθεί παρουσιάζεται στο δικαστήριο προς υποστήριξη των θυμάτων.

Η βία στη μακρά διάρκεια

Η βία δεν εκτυλίσσεται πάντα σε σύντομο χρονικό διάστημα ούτε είναι πάντα άμεσα ορατή. Όπως για να μελετήσει κανείς ιστορικά γεγονότα *«χρησιμοποιεί ένα φακό που άλλοτε απομακρύνεται και βλέπει το αντικείμενο πανοραμικά, μέσα από τις μεταβολές τις παγκόσμιας ιστορίας, και άλλοτε το προσεγγίζει για να ζουμάρει στο ατομικό βίωμα που δείχνει εν σμικρώ το μέγα»* (Λιάκος, 2020: 15), έτσι και τα περιστατικά βίας διαδραματίζονται σε διαφορετικές κλίμακες και με διαφορετικές ταχύτητες οπότε απαιτείται η δουλειά του δικανικού αρχιτέκτονα να γίνεται τόσο σε μικρο- όσο και σε μακρο-επίπεδο. Το 2014 η Forensic Architecture ανέπτυξε ένα λογισμικό ανοιχτής πηγής με το όνομα PATTRN. Πρόκειται για μια πλατφόρμα όπου οι χρήστες μπορούν ανώνυμα να καταχωρήσουν κάθε είδους μαρτυρίες σχετικές με περιστατικά βίας, όπως αυτά εκτυλίχθηκαν σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μία βάση δεδομένων όπου τα θραύσματα πληροφορίας συντίθενται και χαρτογραφείται η *«μεγάλη εικόνα»* σύνθετων γεγονότων, όπως, για παράδειγμα, οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες στη Μεσόγειο (Sebregondi, 2022).

Μια μορφή βίας που εξελίσσεται σε περιόδους μακράς διάρκειας και συχνά δεν γίνεται εύκολα ορατή είναι η βία που ασκείται σε ολόκληρους πληθυσμούς μέσω της συστηματικής υποβάθμισης και καταστροφής του περιβάλλοντος. Οι εμπόλεμες παρατάξεις βάζουν στο στόχαστρο ζωτικούς πόρους, καλλιέργειες, δάση και υδάτινους πόρους στην προσπάθειά τους είτε να ελέγξουν είτε να εξοντώσουν συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Τα αποτελέσματα αυτής της μορφής βίας παραμένουν ορατά για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τον τερματισμό των συγκρούσεων, ενώ σε πολλές περιπτώσεις η υποβάθμιση του περιβάλλοντος έρχεται να δημιουργήσει νέες εντάσεις και ένοπλες συγκρούσεις. Σε αντίθεση με τα «τυπικά» εγκλήματα, όπως οι επιθέσεις με εκρηκτικά και οι δολοφονίες αμάχων, οι επιπτώσεις του περιβαλλοντικού πολέμου δεν είναι άμεσα μετρήσιμες. Για να γίνουν ορατές οι συνέπειές του απαιτείται μια σύνθετη διαδικασία γεωγραφικής και ιστορικής επισκόπησης. Πρόκειται για έναν συγκαλυμμένο τρόπο εξόντωσης. Οι δράστες εδώ αποστασιοποιούνται από τα θύματά τους και συνήθως μένουν ατιμώρητοι.

Οι Forensic Architects αντιμετωπίζουν το περιβάλλον ως ένα μέσο εγγραφής. Οι καλλιέργειες, τα δάση, το τοπίο λειτουργούν ως αισθητήρες που παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες σε περιπτώσεις περιβαλλοντικής βίας. Μελετούν πολυάριθμα στοιχεία που βρίσκονται διάσπαρτα τόσο γεωγραφικά όσο και χρονικά. Επειδή ακριβώς υφίσταται αυτή η διασπορά των στοιχείων σε εκτεταμένες χρονικές περιόδους, δύσκολα τα περιβαλλοντικά εγκλήματα μπορούν να εξεταστούν και να τιμωρηθούν σε μία δίκη ποινικού δικαίου όπου απαιτείται η αποτύπωση των δεδομένων σε μια ξεκάθαρη γραμμική ακολουθία. Για τον λόγο αυτό η συζήτηση για τέτοιου είδους εγκλήματα γίνεται σε πολιτικά και όχι νομικά φόρουμ και οι προσπάθειες των δικανικών αρχιτεκτόνων επικεντρώνονται στον μετασχηματισμό του υφιστάμενου πολιτικού πεδίου (Βάιτμαν, 2021:166-168).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα άσκησης περιβαλλοντικής βίας αποτελούν οι ενέργειες των δυνάμεων ασφαλείας ενάντια στους ιθαγενείς της φυλής Ιξίλ των Μάγια στη Γουατεμάλα όπου μεταξύ άλλων προχώρησαν σε καταστροφή των χωριών όπου κατοικούσαν οι Μάγια και σε συστηματική αποψίλωση των δασών της περιοχής με αποτέλεσμα να την καταστήσουν μη κατοικήσιμη. Η ομάδα της Forensic Architecture ανέλαβε εδώ τη χωρική έρευνα η οποία έλαβε χώρα σε δύο σκέλη. Το ένα σκέλος αφορούσε τον εντοπισμό των ερείπιων στα χωριά των Μάγια προκειμένου να εκτιμηθεί το μέγεθος και ο πληθυσμός τους. Το δεύτερο σκέλος είχε

να κάνει με τη μελέτη των περιβαλλοντικών μεταβολών κατά την περίοδο 1978-1983, περίοδο αιχμής της στρατιωτικής καταστολής στην περιοχή. Η έρευνα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βάιτμαν, ανέδειξε στοιχεία που πιστοποιούν πως «*Η καταστροφή των περιβαλλοντικών συνθηκών που υποστήριζαν τον τρόπο ζωής των Ιζίλ Μάγια στόχο είχε να τους θέσει υπό κρατικό έλεγχο*» (Βάιτμαν, 2021:170-172).

Η δράση των Forensic Architects θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τη δουλειά των σύγχρονων αρχαιολόγων που πραγματοποιούν ανασκαφές σε πεδία μαχών, περιοχές καταστολής και στρατόπεδα συγκέντρωσης προκειμένου να φωτίσουν περίπλοκα ζητήματα του πρόσφατου παρελθόντος. Αυτού του είδους η αρχαιολογική έρευνα, κατά τον Gabriel Moshenska, αποτελεί ένα δυναμικό πεδίο κοινωνικά προσανατολισμένης διεπιστημονικής έρευνας και μπορεί να προσφέρει ευκαιρίες ανάδειξης και αναδιαμόρφωσης της ιστορικής μνήμης (Moshenska, 2010:1). Ο αρχαιολόγος-ερευνητής ο Alfredo Gonzalez Ruibal,²¹ παρουσίασε τον Ιανουάριο του 2023, σε διαδικτυακή ημερίδα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με τίτλο: «*Η αρχαιολογία της δικτατορίας: η περίπτωση της Ισπανίας*», τη δουλειά της ομάδας αρχαιολόγων που έχει πραγματοποιήσει σειρά ερευνών στην Ισπανία προκειμένου να συνθέσει μια αρχαιολογική αφήγηση του ισπανικού εμφυλίου πολέμου και της πρώιμης δικτατορίας του Franco.

Η «*αρχαιολογία της βίας*» δεν περιορίζεται στην εκταφή και αναγνώριση των σορών των θυμάτων, όπως στις περιπτώσεις των χωρών της Λατινικής Αμερικής, της Κύπρου και της Νότιας Αφρικής που εξετάστηκαν στα οικεία κεφάλαια της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Μέσω της μελέτης του τόπου, των κτιρίων και των αντικειμένων που φέρνει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη συλλέγονται πληροφορίες, πέρα από τις συνθήκες θανάτου και για τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων και για τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στη συγκεκριμένη περιοχή. Κατά τον Ruibal, ο αρχαιολόγος σε περιπτώσεις, όπως αυτή του ισπανικού Εμφυλίου, μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, υιοθετώντας μια πολυπρισματική

---

²¹ Ο Alfredo González-Ruibal είναι ερευνητής στο Κέντρο Ιστορικής Έρευνας INCIPIT-CSIC της Ισπανίας. Η έρευνά του επικεντρώνεται στην αρχαιολογία του σύγχρονου παρελθόντος, και συγκεκριμένα στη σκοτεινή πλευρά του 20ου και του 21ου αιώνα: τον πόλεμο, την αποικιοκρατία, τη δικτατορία και τον καπιταλισμό. Από το 2006 συντονίζει ένα ερευνητικό πρόγραμμα για την αρχαιολογία του ισπανικού εμφυλίου πολέμου και της δικτατορίας του Φράνκο (1936-1975). Επίσης πραγματοποιεί επιτόπιες έρευνες στο Κέρας της Αφρικής που προσπαθούν να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ προϊστορικής, ιστορικής και σύγχρονης αρχαιολογίας, καθώς αναδεικνύουν τις σχέσεις ανάμεσα στο κράτος και σε πληθυσμούς χωρίς ιθαγένεια που αντιστέκονται στη νεωτερικότητα και την παγκοσμιοποίηση.

προσέγγιση της αλήθειας και προσφέροντας ορατότητα στα θύματα της βίας από όπου αυτή κι αν προέρχεται. Ωστόσο, σε αντίθεση με τη δράση της Forensic Architecture, η οποία υπερασπίζεται ενεργά τα θύματα στις δικαστικές αίθουσες, στόχος της «αρχαιολογίας της βίας», όπως υποστήριξε, απαντώντας σε σχετική ερώτηση, κατά τη διάρκεια της ημερίδας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, είναι η παρουσίαση αποδεικτικών στοιχείων στο πλαίσιο της αποκάλυψης της ιστορικής αλήθειας και της ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων.

Η σύγχρονη αρχαιολογία δεν υπηρετεί πάντα την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας και την αποκατάσταση της ιστορικής δικαιοσύνης. Μια μερίδα αρχαιολόγων, σε συνεργασία με γενετιστές-βιολόγους, χρησιμοποιούν την επιστημονική τους μεθοδολογία και τις γνώσεις τους προκειμένου να νομιμοποιήσουν στρεβλές εκδοχές της αλήθειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συστηματική προσπάθεια μιας ομάδας αρχαιολόγων να υποστηρίξουν την ιδέα της αυτοχθονίας των Εβραίων στην Παλαιστίνη υπηρετώντας πολιτικούς και στρατιωτικούς στόχους των Ισραηλινών. Στην περίπτωση αυτή η μελέτη του αρχαίου DNA πραγματοποιήθηκε επιλεκτικά, χωρίς ξεκάθαρη μεθοδολογία προκειμένου να συνηγορήσει υπέρ του μύθου πως οι Παλαιστίνιοι «δεν είναι αυτόχθονες στη γη του Ισραήλ» (Χαμηλάκης & Γκρήνμπεργκ, 2022:134-136). Αντίστοιχα, μελέτες αρχαίου DNA με υλικό από την Ελλάδα έχει χρησιμοποιηθεί για να προβληθεί το μήνυμα της φυλετικής συνέχειας μεταξύ των Αρχαίων και των Νεότερων Ελλήνων. Μάλιστα στην περίπτωση της επιστημονικής έρευνας με τίτλο «Γενετική προέλευση των Μινωιτών και των Μυκηναίων»²² αποτέλεσε αντικείμενο κατάχρησης από το νεοναζιστικό κόμμα Χρυσή Αυγή. Στην ιστοσελίδα της , με αφορμή την έρευνα, αναρτήθηκε άρθρο με τίτλο : «Επιβεβαιώθηκε η φυλετική συνέχεια των Ελλήνων για πάνω από 4.000 χρόνια» (Χαμηλάκης & Γκρήνμπεργκ, 2022:168). Οι δύο περιπτώσεις, Ελλάδας και Ισραήλ, αναδεικνύουν ότι η αρχαιολογία λειτουργεί συχνά υπηρετώντας μια ad hoc κατασκευασμένη και εργαλειοποιημένη «μετά- αλήθεια», αυτή που οι Forensic Architects αγωνίζονται με κάθε μέσο να αποδομήσουν εντός και εκτός των δικαστικών αιθουσών.

---

²² Η έρευνα δημοσιεύθηκε στην έγκυρη επιστημονική επιθεώρηση *Nature* τον Αύγουστο του 2017. Επικεφαλής της ερευνητικής ομάδας ήταν ο καθηγητής Γονιδιωματικών Επιστημών και Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Ουάσιγκτον στο Σιάτλ των ΗΠΑ Γεώργιος Σταματογιαννόπουλος.

Η δράση της Forensic Architecture στην Ελλάδα

Στην ελληνική πραγματικότητα έχουμε παραδείγματα ουσιαστικής παρέμβασης της δικανικής αρχιτεκτονικής με σκοπό την υπεράσπιση των θυμάτων βίας εντός και εκτός των δικαστικών αιθουσών. Ειδικότερα, σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη αναφορά στην υπόθεση της δολοφονίας του Ζακ Κωστόπουλου όπου οι δικανικοί αρχιτέκτονες προχώρησαν σε συλλογή στοιχείων τα οποία είχαν παραλειφθεί από την έρευνα των ελληνικών αστυνομικών αρχών. Στη συνέχεια, μέσω της παρουσίασης των υποθέσεων επαναπροωθήσεων μεταναστών και προσφύγων στον Έβρο και στο Αιγαίο αναδεικνύεται το έργο Forensic Architecture σε θέματα υπεράσπισης θυμάτων κρατικής βίας και η συνεργασία της με ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον τομέα της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αναλυτικά, μελετάται, τέλος, η περίπτωση της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα όπου τα πορίσματα της έρευνας των δικανικών αρχιτεκτόνων έρχονται σε ρήξη με τα αποτελέσματα της επίσημης έρευνας της αντιτρομοκρατικής υπηρεσίας, φωτίζοντας με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο τη χωροχρονική αλληλουχία των γεγονότων το βράδυ της δολοφονίας.

Η υπόθεση της δολοφονίας του Ζακ Κωστόπουλου

Εικόνα 5: Πανό που ζητάει δικαιοσύνη για το φόνο του Ζακ Κωστόπουλου (Φωτ. INTIME./Καθημερινή, 2022)

Το μεσημέρι της Παρασκευής 21 Σεπτεμβρίου 2018, ο Ζακ Κωστόπουλος, ένας ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής, 33 ετών, βρέθηκε εγκλωβισμένος, για λόγους που έως σήμερα

δεν έχουν διευκρινιστεί, εντός κοσμηματοπωλείου επί της οδού Γλάδστωνος στην περιοχή της Ομόνοιας στο κέντρο της Αθήνας. Ο ιδιοκτήτης του καταστήματος και ένας άλλος άνδρας, ο οποίος διατηρεί παρακείμενο μεσιτικό γραφείο, επιτέθηκαν στο νεαρό ακτιβιστή και τον ξυλοκόπησαν άγρια μέχρι θανάτου. Δεκάδες περαστικοί έγιναν αυτόπτες μάρτυρες του συμβάντος χωρίς ωστόσο να προσπαθήσουν να σταματήσουν τους επιτιθέμενους. Στο σημείο κλήθηκε η αστυνομία η οποία συνέλαβε βίαια τον Κωστόπουλο, όντας ήδη σοβαρά τραυματισμένο και στη συνέχεια, όπως προκύπτει από βίντεο που τράβηξε περαστικός και δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, εννέα αστυνομικοί τον καθήλωσαν στο έδαφος και επιδόθηκαν σε ένα δεύτερο λιντσάρισμα εναντίον του (Δασκαλοπούλου, 2018). Ασθενοφόρο του ΕΚΑΒ παρέλαβε εν τέλει το θύμα, το οποίο έφτασε στο νοσοκομείο σιδηροδέσμιο και νεκρό. Αρχικά η υπόθεση παρουσιάστηκε στον Τύπο ως περιστατικό απόπειρας ληστείας, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο του επίδοξου ληστή. Ωστόσο, από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο και από την έρευνα των δικανικών αρχιτεκτόνων το ενδεχόμενο της απόπειρας ληστείας δεν επιβεβαιώθηκε ποτέ.

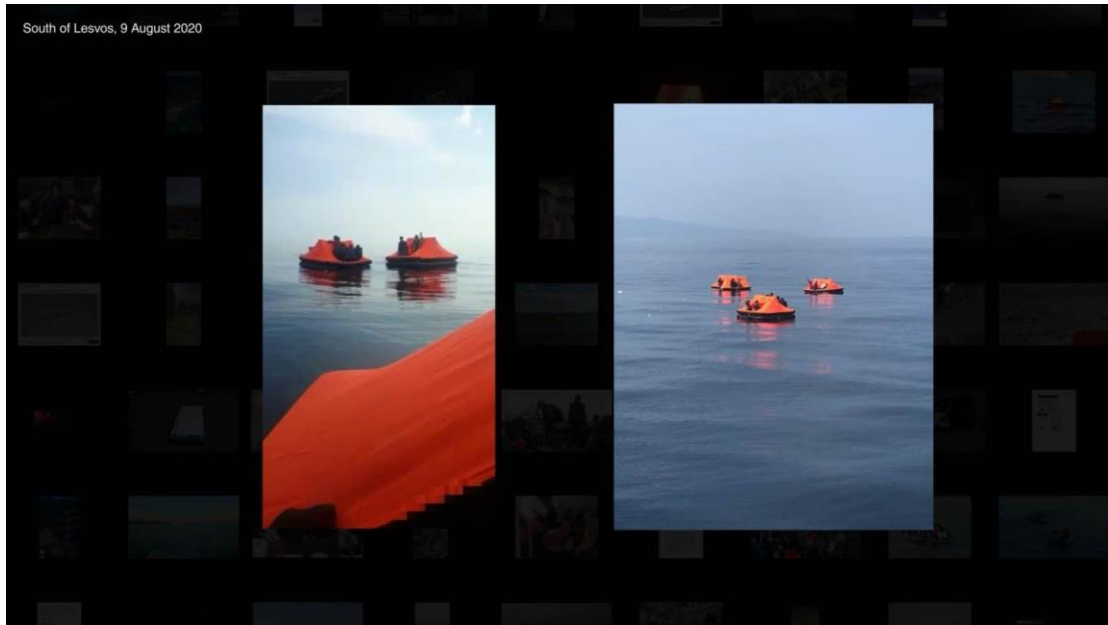
Η Forensic Architecture κλήθηκε από τους συνηγόρους της οικογένειας Κωστόπουλου προκειμένου να διερευνήσει τη δολοφονία, καθώς κατά την επίσημη έρευνα των αστυνομικών αρχών αξιοποιήθηκε μικρό μόνο μέρος των διαθέσιμων βιντεοσκοπημένων μαρτυριών που αφορούν τα γεγονότα που οδήγησαν στο θάνατο του θύματος. Η Forensic Architecture, πέρα από τα έξι βιντεοσκοπημένα αρχεία που περιλαμβάνονται στη δικογραφία, αξιοποίησε αλλά τρία που υπάρχουν αναρτημένα στο διαδίκτυο, τα οποία περιέχουν χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με το υπό διερεύνηση περιστατικό. Η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα πως στο σημείο παρευρίσκονταν δώδεκα ακόμα άτομα, που διέθεταν κάμερες και θα μπορούσαν εν δυνάμει να παράσχουν κρίσιμο για τη διαλεύκανση της υπόθεσης φωτογραφικό ή και βιντεοληπτικό υλικό. Μάλιστα, σε εννιά περιπτώσεις, τα άτομα αυτά, φαίνονται να βιντεοσκοπούν ή και να φωτογραφίζουν φανερά τα τεκταινόμενα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην εισαγωγή της έκθεσης της Forensic Architecture, η ανάλυσή της αποτελεί στην ουσία μια εμπειρισταωμένη έκκληση εκ μέρους της οικογένειας Κωστόπουλου προς τις επίσημες αρχές για περαιτέρω έρευνα και αξιολόγηση των σημαντικών στοιχείων που δεν είχαν συμπεριληφθεί στη δικογραφία (Forensic Architecture, 2019:1).

Η υπόθεση απώθησης μεταναστών και προσφύγων στον Ποταμό Έβρο

Από το 2016 έως σήμερα, η Forensic Architecture διερευνά περιπτώσεις απώθησης μεταναστών προσφύγων στην περιοχή του ποταμού Έβρου. Οι Δικανικοί Αρχιτέκτονες έχουν συλλέξει και επιβεβαιώσει πολυάριθμες μαρτυρίες ανθρώπων οι οποίοι στην προσπάθειά τους να εισέλθουν παράνομα στη χώρα διασχίζοντας τον Έβρο υπήρξαν θύματα βίας. Ειδικότερα, οι άνθρωποι αυτοί έχουν καταθέσει πως συνελήφθησαν, κρατήθηκαν χωρίς δικαίωμα σε νομική υποστήριξη, υπέστησαν σωματική βία και εν τέλει «σπρώχτηκαν βίαια πίσω» στην άλλη μεριά του ποταμού. Η επιστημονική ομάδα της Forensic Architecture ανέπτυξε μια τεχνική που ονομάστηκε «επιτόπια μαρτυρία» (Situated Testimony). Ο εκάστοτε μάρτυρας, με την υποστήριξη εξειδικευμένων μελών της Forensic Architecture, κινείται, κάνοντας χρήση υπολογιστικών συστημάτων εξελιγμένης τεχνολογίας, μέσα σε ένα τρισδιάστατο μοντέλο που αναπαριστά τον χώρο στον οποίο έλαβαν χώρα τα τραυματικά γεγονότα. Με τον τρόπο αυτό, όντας ασφαλής, μπορεί να ανασυνθέσει στη μνήμη του όσα συνέβησαν και να καταθέσει μια κατά το δυνατόν λεπτομερή και πλήρη μαρτυρία. Ταυτόχρονα, η Forensic Architecture επεξεργάζεται και επιβεβαιώνει μέσω της ανοιχτής επαλήθευσης όλα τα βιντεοσκοπημένα στοιχεία που καταγράφουν με τα κινητά τους τηλέφωνα οι ίδιοι οι καταγγέλλοντες γεγονός που λειτουργεί συμπληρωματικά προς τις μαρτυρίες και τους προσδίδει κύρος (Forensic Architecture, 2016).

Πρόσφυγες και μετανάστες στο Αιγαίο

Το Αιγαίο αποτελεί μία από τις βασικές πύλες εισόδου προσφύγων και μεταναστών στην επικράτεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι άνθρωποι αυτοί ταξιδεύουν από τα παράλια της Τουρκίας και προσπαθούν με όποιο μέσο διαθέτουν να προσεγγίσουν τις ελληνικές ακτές. Από το 2020, οι αρχές που είναι επιφορτισμένες με τον έλεγχο των θαλάσσιων συνόρων της Ελλάδας έχουν υιοθετήσει την τακτική των “Drift-backs” (σε ελεύθερη μετάφραση ο όρος θα μπορούσε να αποδοθεί ως «επανα-παρασύρσεις στη θάλασσα»). Οι πρόσφυγες και μετανάστες συλλαμβάνονται ενώ βρίσκονται στη θάλασσα ή μόλις φτάσουν σε ελληνικό έδαφος και στη συνέχεια επιβιβάζονται με τη βία σε σωσίβια λέμβους χωρίς μηχανή και αφήνονται να παρασυρθούν από τα κύματα πίσω στις ακτές της Τουρκίας. Με τον τρόπο αυτό η ζωή και η σωματική τους ακεραιότητα τίθενται σε κίνδυνο, ενώ, σύμφωνα με μελέτες της Forensic Architecture, η συγκεκριμένη τακτική έχει γίνει πλέον ρουτίνα στα ελληνικά χωρικά ύδατα παρότι οι επίσημες ελληνικές αρχές αρνούνται ότι συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Εικόνα 6: Δύο φωτογραφίες από διαφορετικές πηγές (αριστερά: MKO AlarmPhone, δεξιά: τουρκική ακτοφυλακή) που αποτυπώνουν το ίδιο περιστατικό drift-back, νότια της Λέσβου, στις 9 Αυγούστου 2020. (Forensic Architecture/Forensis, 2022)

Η ομάδα της Δικανικής Αρχιτεκτονικής δημιούργησε μια πλατφόρμα συλλογής δεδομένων για τα “Drift-backs” προκειμένου να γίνει φανερό πως στο Αιγαίο παραβιάζονται συστηματικά οι διεθνείς κανονισμοί σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αντιμετώπιση των αιτούντων άσυλο. Την περίοδο από τις 28 Φεβρουαρίου 2020, οπότε και επιβεβαιώθηκε το πρώτο περιστατικό “drift-back”, έως τις 28 Φεβρουαρίου 2022, στη διαδραστική-χαρτογραφική πλατφόρμα καταγράφηκαν περισσότερα από χίλια τέτοιου είδους περιστατικά στα οποία συμμετείχαν 27.464 άτομα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι διεθνείς δρώντες στην περιοχή είχαν σε αρκετές περιπτώσεις γνώση όσων είχαν συμβεί. Ειδικότερα, η FRONTEX, η ευρωπαϊκή υπηρεσία συνοριοφυλακής και ακτοφυλακής, βρέθηκε να εμπλέκεται άμεσα σε 122 από αυτές τις περιπτώσεις, ενώ γνώριζε για 417, τις οποίες είχε καταγράψει στα δικά της επιχειρησιακά αρχεία, κωδικοποιημένες και συγκαλυμμένες με το χαρακτηρισμό «αποτροπές εισόδου». Σε τρεις περιπτώσεις πιστοποιήθηκε πως το γερμανικό πολεμικό πλοίο του NATO FGS Berlin ήταν παρόν στη σκηνή.

Η πλατφόρμα λειτουργεί με τη συνεργασία ανθρωπιστικών και ακτιβιστικών οργανώσεων, όπως το Εργαστήριο Εγκληματολογικών Ερευνών της Διεθνούς Αμνηστίας (Amnesty International Crime Evidence Lab) και Το Δίκτυο Παρακολούθησης Συνοριακής Βίας (Border Violence Monitoring Network). Υλικό

συλλέγεται από τέσσερις κύριες πηγές: το διαδικτυακό τόπο της τουρκικής ακτοφυλακής, τη βάση δεδομένων JORA (Joint Operations Reporting Application) της FRONTEX και τις ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στην περιοχή, AlarmPhone Aegean και Aegean Boat Report, οι οποίες λαμβάνουν φωτογραφίες και το στίγμα της θέσης τους απευθείας από αιτούντες άσυλο που διασχίζουν το Αιγαίο. Παράλληλα, η ομάδα της Forensic Architecture πραγματοποιεί επιτόπιες έρευνες και συλλέγει μαρτυρίες επιζώντων ή συγγενών τους και αυτοπτών μαρτύρων. Τα περιστατικά καταγράφονται είτε με την ένδειξη «*επιβεβαιωμένα*» όταν έχουν πιστοποιηθεί μέσω πολλαπλών πηγών ως προς το χώρο, το χρόνο και τα γεγονότα που έλαβαν χώρα είτε ως «*τεκμηριωμένα*» όταν δεν έχει καταστεί δυνατή η πλήρης επαλήθευσή τους, αλλά υπάρχει ικανός αριθμός στοιχείων που υποστηρίζει την τέλεσή τους.

Η προσπάθεια της Forensic Architecture έχει αποδώσει ήδη καρπούς σε πολιτικό επίπεδο. Την πρώτη εβδομάδα λειτουργίας της πλατφόρμας, ο επικεφαλής του κόμματος Μέρα25, Γιάννης Βαρουφάκης, παρουσίασε ενώπιον του Ελληνικού Κοινοβουλίου τα στοιχεία με βάση τα οποία υπήρχαν ισχυρές ενδείξεις συστηματικής παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο Αιγαίο και κάλεσε την κυβέρνηση να λογοδοτήσει σχετικά. Τις αμέσως επόμενες μέρες βουλευτές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που ανήκουν στην παράταξη των Πρασίνων έστειλαν επιστολή στον επικεφαλής της Frontex στην οποία περιγράφονταν τα ευρήματα της Forensic Architecture και ζητούνταν εξηγήσεις. Κατόπιν αυτού η Frontex δεσμεύθηκε να παρέχει στην πλατφόρμα υλικό από τη δράση της στην περιοχή, πράγμα το οποίο κάνει συστηματικά έκτοτε έως σήμερα. Στις 12 Οκτωβρίου 2022, τα ευρήματα της έρευνας παρουσιάστηκαν στη Γερμανική Βουλή μετά από πρόσκληση του βουλευτή των Πρασίνων Julian Pahlke. Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια για τις επιχειρήσεις της Frontex, στην οποία συνέβαλαν οι αποκαλύψεις της πλατφόρμας "Drift-backs", οδήγησαν στην απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου να ψηφίσει κατά της αποδέσμευσης κονδυλίων του προϋπολογισμού της Frontex για το 2022, ασκώντας σημαντική πίεση στον οργανισμό.

Η υπόθεση της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα

Ο Παύλος Φύσσας ήταν Έλληνας τραγουδιστής της ραπ μουσικής, γνωστός με το ψευδώνυμο Killah P., που σε ελεύθερη μετάφραση σημαίνει δολοφόνος του παρελθόντος ή εκείνος που πολεμά το κατεστημένο. Ο ίδιος ο Φύσσας, σε συνέντευξή του το 2011, εξήγησε πως το συγκεκριμένο ψευδώνυμο αποτελούσε για τον ίδιο στάση ζωής αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι *«τα κακώς κείμενα της ζωής μας πρέπει να τα πετάμε στο πέρασμα του χρόνου και να μην τα επαναλαμβάνουμε...κοινώς με μια λέξη εξέλιξη* (Συνέντευξη με τον Killah P, 2011). Γεννήθηκε στο Πέραμα και μεγάλωσε στο Κερατσίνι. Ο πατέρας του εργαζόταν στη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Περάματος και η μητέρα του εργαζόταν ως μοδίστρα, αρχικά σε βιοτεχνίες της περιοχής και αργότερα κατ' οίκον. Στα 34 του χρόνια, ο Παύλος Φύσσας, είχε ήδη διαμορφώσει ένα ξεχωριστό προσωπικό στυλ στην ελληνική χιπ χοπ σκηνή. Οι στίχοι του είχαν έντονα αντιφασιστικό προσανατολισμό, ενώ συχνά καταφέρονταν ευθέως κατά της Χρυσής Αυγής με τρόπο ιδιαίτερα αιχμηρό. Συνεργαζόταν με ομάδες καλλιτεχνών με αντίστοιχες ιδεολογικο-πολιτικές ανησυχίες και συμμετείχε σε ομαδικές συναυλίες στην Αττική και την Περιφέρεια. Κινούνταν στο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς χωρίς ωστόσο να ανήκει, την περίοδο της δολοφονίας του, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των οικείων του, επίσημα σε κάποιο πολιτικό σχήμα.

Το χρονικό της δολοφονίας²³

Κατά τις βραδινές ώρες της 17/09/2013, ο Παύλος Φύσσας και η παρέα του παρακολουθούσαν αγώνα ποδοσφαίρου στην καφετέρια «Κοράλλι» στην συμβολή των οδών Παύλου Μελά και Κεφαλληνίας στο Κερατσίνι. Στην ίδια καφετέρια, όπως προκύπτει από τα στοιχεία της σχετικής δικογραφίας, βρίσκονταν την ίδια ώρα τρία στελέχη της Τοπικής Οργάνωσης Νίκαιας του κόμματος «Λαϊκός Σύνδεσμος - Χρυσή Αυγή». Οι τρεις άνδρες, ντυμένοι όλοι ομοιόμορφα, με παντελόνι παραλλαγής, άρβυλα και μαύρη μπλούζα, βγήκαν από την καφετέρια λίγο πριν λήξει ο αγώνας και περίμεναν, με απειλητικές διαθέσεις, την παρέα του Φύσσα κρατώντας στα χέρια τους ο ένας ένα ρόπαλο, ο δεύτερος ένα στείλιάρι και ο τρίτος μια σιδερογροθιά. Παράλληλα, ειδοποίησαν μέσω sms τους ανωτέρους τους στην Τοπική Οργάνωση

---

²³ Το χρονικό της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα παρατίθεται, σύμφωνα με όσα έχουν καταγραφεί σχετικά, στην εισαγγελική πρόταση του Εισαγγελέα Εφετών Ισίδωρου Ντογιάκου στη δίκη της Χρυσής Αυγής τον Οκτώβριο του 2015.

ενεργοποιώντας την κινητοποίηση ενός τάγματος εφόδου, πλήθους περίπου σαράντα ατόμων, το οποίο, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα συγκεντρώθηκε στην περιοχή.

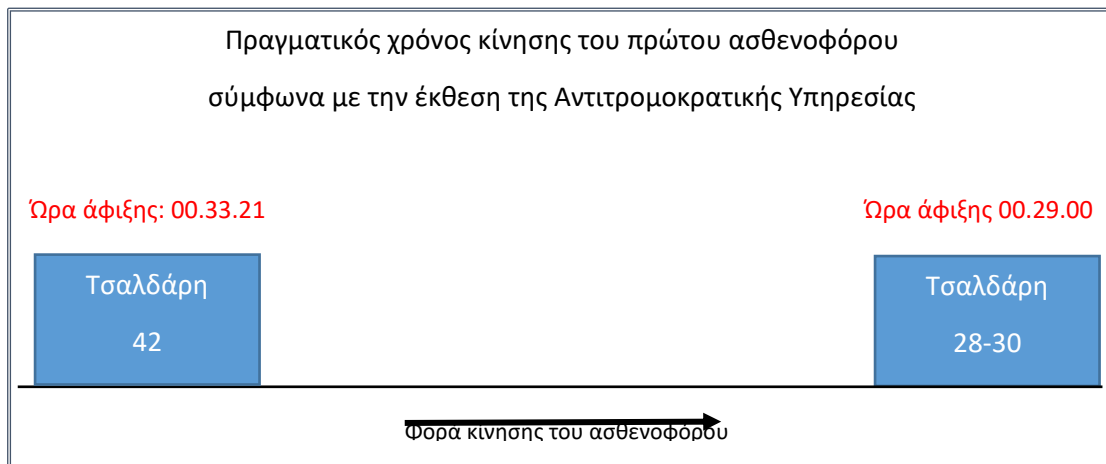
Μετά τη λήξη του αγώνα, ο Παύλος Φύσσα και η παρέα του κινήθηκαν, βγαίνοντας από την καφετέρια, προς την (πρώην) λεωφόρο Παναγή Τσαλδάρη προκειμένου να απομακρυνθούν από τους άνδρες του τάγματος εφόδου. Οι περισσότεροι από την παρέα, μετά από προτροπή του Φύσσα, έφυγαν τρέχοντας για να γλιτώσουν, ο ίδιος ωστόσο και δύο από τους φίλους του δέχθηκαν επίθεση επί της λεωφόρου Παναγή Τσαλδάρη. Μάλιστα, όπως ρητά αναφέρει η εισαγγελική πρόταση, τα μέλη του τάγματος εφόδου κινήθηκαν συντεταγμένα και πραγματοποίησαν την επίθεση *«αγνοώντας ακόμα και τους αστυνομικούς της ομάδας ΔΙ.ΑΣ, οι οποίοι μόλις είχαν προστρέξει μετά από εντολή του κέντρου»* (Ντογιάκος, 2014:41). Οι επιτιθέμενοι εξουδετέρωσαν τους δύο φίλους του και κρατούσαν ακινητοποιημένο τον Παύλο Φύσσα, όταν ο Γεώργιος Ρουπακιάς, στέλεχος της Χρυσής Αυγής, κατέφθασε στο σημείο και τον μαχαίρωσε τρεις φορές. Σύμφωνα με την ιατροδικαστική έκθεση, τα τραύματα που προξένησε ο Ρουπακιάς αποτελούν τη μόνη και αποκλειστική αιτία του θανάτου του Παύλου Φύσσα. Μια σειρά άλλων τραυμάτων που εντοπίστηκαν επίσης στο σώμα του θύματος μαρτυρούν ότι δέχθηκε επίθεση με χτυπήματα από τα μέλη της Χρυσής Αυγής, πριν το θανάσιμο τραυματισμό του και πως ο ίδιος είχε προσπαθήσει να αμυνθεί.

[H Forensic Architecture στην υπόθεση Φύσσα](#)

Η οικογένεια του Παύλου Φύσσα ανέθεσε στο ερευνητικό κέντρο Forensic Architecture την εξέταση του οπτικοακουστικού υλικού που περιλαμβάνεται στη δικογραφία, συγκεκριμένα τη χωρική και τη χρονική ανάλυση των γεγονότων που προηγήθηκαν της δολοφονίας, προκειμένου να προσδιοριστεί κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα η θέση των εμπλεκόμενων προσώπων. Κομβικό ζητούμενο της έρευνας αποτέλεσε ο προσδιορισμός των κινήσεων των αστυνομικών της ομάδας ΔΙ.ΑΣ που παρίσταντο στο σημείο. Η νομική ομάδα της οικογένειας Φύσσα, οι Ελευθερία Τομπατζόγου, Χρύσα Παπαδοπούλου και Ανδρέας Τζέλης, μετά από ενδελεχή μελέτη της δικογραφίας είχε διαπιστώσει πως υφίστατο σε αυτή υλικό το οποίο δεν είχε ερευνηθεί επαρκώς από τις αρμόδιες αρχές. Οι Δικανικοί Αρχιτέκτονες κλήθηκαν να αναλύσουν το εν λόγω υλικό προκειμένου να αναδείξουν τα στοιχεία που είχαν παραλειφθεί κατά την έρευνα της Αντιτρομοκρατικής Υπηρεσίας παρότι η σημασία τους για τη διαλεύκανση της υπόθεσης ήταν κρίσιμη.

Τα στοιχεία που εξετάστηκαν από την ερευνητική ομάδα της Forensic Architecture ήταν βίντεο από κάμερες ασφαλείας στην περιοχή, απομαγνητοφωνήσεις του εσωτερικού συστήματος επικοινωνίας της αστυνομίας και κλήσεις στο ΕΚΑΒ σε συνδυασμό με καταθέσεις και μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Μία από τις κάμερες ασφαλείας, τοποθετημένη σε κατάστημα στον αριθμό 68 της πρώην λεωφόρου Παναγή Τσαλδάρη και νυν Παύλου Φύσσα, κατέγραψε, από απόσταση, τη σκηνή της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα. Κινήσεις των αστυνομικών της ομάδας ΔΙ.ΑΣ. στην περιοχή, κινήσεις της αστυνομίας, των ανδρών της Χρυσής Αυγής, του οχήματος του δολοφόνου Γ. Ρουπακιά και του ασθενοφόρου του ΕΚΑΒ που παρέλαβε εν τέλει νεκρό τον Παύλο Φύσσα καταγράφηκαν επίσης, από σειρά καμερών τοποθετημένων σε διαφορετικά σημεία επί της (πρώην) Λεωφόρου Παναγή Τσαλδάρη.

Τα αρχεία βίντεο από τις κάμερες ασφαλείας που αναφέραμε, δεν φέρουν στην πλειονότητά τους ακριβή μεταδεδομένα, δηλαδή δεν αναγράφουν την πραγματική ημερομηνία και ώρα των καταγεγραμμένων γεγονότων. Η Αντιτρομοκρατική Υπηρεσία, χωρίς να κάνει γνωστή τη μέθοδο με την οποία ανέλυσε το βιντεοληπτικό υλικό, υπολόγισε και κατέγραψε στην έκθεσή της τον, κατά την εκτίμησή της, πραγματικό χρόνο κάθε εγγραφής. Στο σχήμα 1 φαίνεται η πορεία του πρώτου ασθενοφόρου που έφτασε στο σημείο. Η πορεία του επί της οδού Τσαλδάρη καταγράφηκε από τις κάμερες των καταστημάτων που βρίσκονταν στο νούμερο 28-30 και 42 αντίστοιχα. Η κίνησή του ήταν με κατεύθυνση βορειοδυτική, άρα από το νούμερο 42 προς το νούμερο 28-30. Σύμφωνα με την έκθεση της Αντιτρομοκρατικής Υπηρεσίας, το ασθενοφόρο πέρασε από το πρώτο σημείο στις 00.33.21 και από το δεύτερο τέσσερα λεπτά νωρίτερα, στις 00.29.00, πράγμα αδύνατο να συμβεί με βάση τη φορά κίνησης του οχήματος. Το παράδειγμα του πρώτου ασθενοφόρου είναι ενδεικτικό των ελλείψεων και παραλείψεων που εντοπίζονται στην επίσημη έρευνα των αστυνομικών αρχών.

Σχήμα 2: Σχηματική απεικόνιση του κατά την Αντιτρομοκρατική Υπηρεσία πραγματικού χρόνου κίνησης του πρώτου ασθενοφόρου.

Όπως τα βιντεοσκοπημένα δεδομένα, έτσι και τα ηχητικά αρχεία που προέρχονται από την επικοινωνία του ΕΚΑΒ μέσω ασυρμάτου με το κέντρο, αλλά και οι κλήσεις που δέχθηκε το Συντονιστικό Κέντρο του ΕΚΑΒ τη νύχτα της δολοφονίας δεν φέρουν ακριβή «σφραγίδα» χρόνου. Αντίθετα τα ηχητικά αρχεία της αστυνομίας φέρουν στο σύνολό τους ακριβείς «σφραγίδες» χρόνου. Ως εκ τούτου, μελετώντας κανείς το υλικό που παρουσίασε στο δικαστήριο η αστυνομία, επί της ουσίας δεν είχε τη δυνατότητα να κατανοήσει τη χωρική και χρονική σειρά των γεγονότων. Η απαραίτητη σύνδεση και ο συγχρονισμός των διαθέσιμων αρχείων που κατέγραψαν το χρονικό της δολοφονίας πραγματοποιήθηκαν από την ομάδα των Δικανικών Αρχιτεκτόνων.

Η πρώτη κίνηση των Δικανικών Αρχιτεκτόνων ήταν να εντοπίσουν και να αποτυπώσουν το πεδίο κάλυψης κάθε κάμερας ασφαλείας. Αρχικά, συνδυάζοντας επιτόπια έρευνα και στοιχεία από το διαδίκτυο, όπως φωτογραφίες και χάρτες από την εφαρμογή Google Earth και Google Maps, κατασκεύασαν ψηφιακά ένα τρισδιάστατο μοντέλο της περιοχής. Στη συνέχεια, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης την κίνηση των οχημάτων και των πεζών που κινούνταν επί της (πρώην) λεωφόρου Τσαλδάρη και εμφανίζονταν σε περισσότερες από μία κάμερες, επετεύχθη ο συγχρονισμός του βιντεοληπτικού υλικού (Βαρβία, Λεβίδης, Rowat, & Weizman, 2018:13-14). Η ταχύτητα των κινούμενων σωμάτων (πεζοί, αυτοκίνητα) υπολογίστηκε με βάση τη διανυθείσα κάθε φορά απόσταση σε συνάρτηση με τον αντίστοιχο χρόνο και αμέσως μετά πραγματοποιήθηκε ο υπολογισμός του χρόνου που απαιτούνταν για την κίνηση των σωμάτων από το οπτικό πεδίο της μίας κάμερας έως

το οπτικό πεδίο της επόμενης (Βαρβία, Λεβίδης, Rowat, & Weizman, 2018:16). Μέσω της διαδικασίας αυτής συνδέθηκαν χρονικά οι κάμερες που βρίσκονταν στα κάτωθι σημεία :

- Eurobank, Π. Τσαλδάρη 28
- Είδη ρουχισμού, Π. Τσαλδάρη 40
- Φαρμακείο, Π. Τσαλδάρη 42
- Girogrini, κατάστημα ειδών ένδυσης, Π. Τσαλδάρη 46
- Passion Lingerie, κατάστημα εσωρούχων, Π. Τσαλδάρη 68.

Μετά τον συγχρονισμό των καμερών πραγματοποιήθηκαν εκ νέου έλεγχοι προκειμένου να επιβεβαιωθούν οι σχετικοί υπολογισμοί.

Εφόσον τα βιντεοληπτικά αρχεία είχαν συνδεθεί μεταξύ τους χρονικά έπρεπε στη συνέχεια να γίνει η σύνδεση των ηχητικών αρχείων. Τα ηχητικά ντοκουμέντα προέρχονταν από δύο πηγές, από την επικοινωνία των ομάδων ΔΙ.ΑΣ με το Συντονιστικό Κέντρο της αστυνομίας και από τα αρχεία του Συντονιστικού Κέντρου του ΕΚΑΒ. Ως αρχικό σημείο αναφοράς επιλέχθηκε η άφιξη του πρώτου ασθενοφόρου στο σημείο, καθώς η πορεία του καταγράφηκε από διαδοχικές κάμερες τοποθετημένες επί της (πρώην) Λεωφόρου Παναγή Τσαλδάρη, αλλά και ανακοινώθηκε στο εσωτερικό σύστημα της αστυνομίας. Η μελέτη κινήθηκε προς την κατεύθυνση της χρονολόγησης αρχείων που δεν φέρουν ακριβή μεταδεδομένα (κλήσεις στο ΕΚΑΒ και αρχεία βίντεο) μέσω της σύνδεσής τους με άλλα αρχεία που έχουν ακριβή σφραγίδα χρόνου (επικοινωνία αστυνομικών με το κέντρο).

Χρησιμοποιήθηκαν τεχνικές, όπως η απομαγνητοφώνηση και αντιπαράθεση των ηχητικών αρχείων που αναφέρονταν στα ίδια γεγονότα. Για παράδειγμα, η κλήση του αστυνομικού της ομάδας ΔΙ.ΑΣ Χρήστου Δεληγιάννη στο ΕΚΑΒ, προκειμένου να ζητήσει βοήθεια, αλλά και η άφιξη του πρώτου ασθενοφόρου στο σημείο έχουν καταγραφεί τόσο στην ενδοεπικοινωνία της αστυνομίας όσο και στο συντονιστικό κέντρο του ΕΚΑΒ. Η αντιπαράθεση των αρχείων, σε συνδυασμό με την ταυτοποίηση φωνής ενός εκφωνητή του ΕΚΑΒ, μέσω φωνητικής ανάλυσης, σε δύο διαφορετικά ηχητικά αρχεία, οδήγησαν στην σύνδεση του συνόλου των ηχητικών αρχείων μεταξύ τους προσδίδοντάς στο καθένα από αυτά ακριβή «σφραγίδα» χρόνου.

Το επόμενο βήμα των Δικανικών Αρχιτεκτόνων ήταν ο συσχετισμός ηχητικών αρχείων και βίντεο. Αρχικά, υπολογίστηκε η μέση ταχύτητα του ασθενοφόρου με βάση το χρόνο που χρειάστηκε για να διανύσει την απόσταση από τη λεωφόρο Σαλαμίνας έως το σημείο όπου παρέλαβε τον Παύλο Φύσσα. Χρησιμοποιήθηκε δηλαδή ως στοιχείο αναφοράς η απόσταση που καταγράφηκε από τις κάμερες ασφαλείας επί της (πρώην) λεωφόρου Παναγή Τσαλδάρη σε σχέση με τον αντίστοιχο χρόνο κίνησης, ο οποίος επίσης ήταν γνωστός χάρη στα ηχητικά αρχεία αστυνομίας και ΕΚΑΒ. Με τον τρόπο αυτό και εφόσον τόσο τα αρχεία βίντεο όσο και τα ηχητικά αρχεία ήταν ήδη μεταξύ τους συντονισμένα αποδόθηκε πλέον ακριβής σφραγίδα χρόνου και στα βιντεοληπτικά δεδομένα. Στη συνέχεια υπολογίστηκε η μέγιστη πιθανή χρονική απόκλιση σε σχέση με το χρόνο άφιξης του ασθενοφόρου, η οποία ήταν αμελητέα, της τάξης των 14 δευτερολέπτων. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και για το αυτοκίνητο του Γ. Ρουπακιά προκειμένου να αποτυπωθεί η χρονική αλληλουχία των κινήσεών του.

Από τη στιγμή που είχε επιτευχθεί ο πλήρης συγχρονισμός βιντεοληπτικών και ηχητικών ντοκουμέντων προσδιορίστηκε με ακρίβεια δευτερολέπτων και το χρονικό πλαίσιο της δολοφονίας η οποία, σύμφωνα με το επίσημο πόρισμα της έρευνας των Δικανικών Αρχιτεκτόνων, τελέστηκε την 18/09/2013 μεταξύ 00:03:23 και 00:04:06 μετά τα μεσάνυχτα. Παράλληλα, πιστοποιήθηκε η παρουσία δύο ομάδων της Ομάδας ΔΙ.ΑΣ στο σημείο (αντί μίας όπως ενημέρωσε τότε το κέντρο ο επικεφαλής της ομάδας ΔΙΑΣ 408-01 Κερατσίνι, Αναστάσιος Τσολακίδης), οι οποίες έφτασαν εκεί στις 23:58:11 (17 Σεπτεμβρίου 2013), δηλαδή πέντε λεπτά πριν τη δολοφονική επίθεση, είδαν την ομάδα των Χρυσουγιτών που απειλούσαν τον Παύλο Φύσσα και τους φίλους του και επέλεξαν να φύγουν και να επιστρέψουν αργότερα όταν πλέον το έγκλημα είχε συντελεστεί (Βαρβία, Λεβίδης, Rowat, & Weizman, 2018:42).

Όπως εξηγεί ο ερευνητής Στέφανος Λεβίδης, η ομάδα των Δικανικών Αρχιτεκτόνων αξιοποίησε τα στοιχεία της έρευνάς της και δημιούργησε ένα βίντεο όπου αποτυπώνεται, σε τρισδιάστατο μοντέλο της περιοχής, αναλυτικά, η χωρική και χρονική αλληλουχία των γεγονότων το βράδυ της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα. Με τον τρόπο αυτό, τα θραύσματα συμβάντων χωρίς χωρική και χρονική συνοχή που περιλαμβάνονται στη δικογραφία, μετατράπηκαν, μέσω μιας διαδικασίας ανάλυσης, επαλήθευσης και σύνθεσης, σε ένα ενιαίο αφήγημα, χρήσιμο για την κατανόηση του

χρονικού της δολοφονίας. Το βίντεο και η αναφορά των Δικανικών Αρχιτεκτόνων κατατέθηκαν ως συμπληρωματικό αποδεικτικό υλικό στο δικαστήριο από τη νομική ομάδα της οικογένειας Φύσσα και λειτούργησαν υποστηρικτικά και συμπληρωματικά ως προς τις καταθέσεις των αυτοπτών μαρτύρων. Τα οπτικά στοιχεία, σύμφωνα με τον Λεβίδη, έχουν διαφορετικό αποτύπωμα από τις μαρτυρίες και χωρίς κάποιο από τα δύο να υπερτερεί συνδιαμορφώνουν το τελικό αποτέλεσμα, αυτό που τελικά προσλαμβάνει ως μήνυμα το δικαστήριο.

Ο αντίλογος της υπεράσπισης στα στοιχεία που ανέδειξαν οι Δικανικοί Αρχιτέκτονες ήταν πως εφόσον το βίντεο που παρουσίασαν είναι προϊόν μοντάζ εξυπακούεται πως το πρωτογενές υλικό έχει υποστεί αλλοίωση, άρα δεν θα πρέπει να γίνει δεκτό από το δικαστήριο. Ο Στέφανος Λεβίδης αντικρούει, στη συνέντευξη που μας παραχώρησε, τους ισχυρισμούς περί αλλοίωσης των στοιχείων, συνοψίζοντας ταυτόχρονα όσα αναλυτικά αναπτύχθηκαν στο οικείο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, λέγοντας πως το μοντάζ γίνεται πάντα με σεβασμό ως προς το υλικό και με στόχο να έρθει στην επιφάνεια ο πυρήνας αυτού που πραγματικά έχει συμβεί. Πρόκειται για μια διαδικασία σύνθεσης κατά την οποία το ένα υλικό συνομιλεί με το άλλο, μέσω της ψηφιακής ανακατασκευής του χώρου, προκειμένου να φτάσει κανείς όσο πιο κοντά γίνεται στα γεγονότα που έχουν εκτυλιχθεί σε μία σκηνή εγκλήματος (Λεβίδης, 2022).

Το βίντεο της Forensic Architecture προβλήθηκε ενώπιον του δικαστηρίου λίγες μέρες πριν τη συμπλήρωση πέντε χρόνων από τον θάνατο του Παύλου Φύσσα. Την 17η Σεπτεμβρίου 2018, οργανώθηκε μεγάλη εκδήλωση αφιερωμένη στη μνήμη του. Στην εκδήλωση παρουσιάστηκαν τα ευρήματα των Δικανικών Αρχιτεκτόνων, ενώ οι δικηγόροι της οικογένειας είχαν την ευκαιρία να ενημερώσουν τους παρευρισκόμενους για την πορεία της δίκης. Χάρη στη μαζική συμμετοχή του κόσμου στην εκδήλωση το σχετικό βίντεο προβλήθηκε στο ευρύ κοινό ικανοποιώντας μια από τις θεμελιώδεις αρχές της Δικανικής Αρχιτεκτονικής, η οποία είναι η προβολή ζητημάτων δικαιοσύνης σε κάθε είδους κοινωνικά και πολιτικά forums.

Συμπεράσματα

Η απόδοση δικαιοσύνης αποτελεί διαχρονικά πάγιο αίτημα των θυμάτων και των οικογενειών τους ακόμα και σε περιπτώσεις όπου έχει μεσολαβήσει μεγάλο χρονικό διάστημα από την εποχή που έλαβαν χώρα τα βίαια τραυματικά γεγονότα εις βάρος τους. Οι περίοδοι κατά τις οποίες η απαίτηση για διερεύνηση της αλήθειας και αναδιαμόρφωση του ιστορικού αφηγήματος εμφανίζεται ιδιαίτερα επιτακτική, είναι εκείνες που έπονται περιόδων πολεμικών συγκρούσεων, κοινωνικής και πολιτικής αναταραχής και εμφύλιων συρράξεων. Όταν μία κοινωνία εξέρχεται από έκρυθμες καταστάσεις, όπως εμφύλιες διαμάχες ή και κατάλυση της δημοκρατικής λειτουργίας του κράτους, μεσολαβεί ένα διάστημα κατά το οποίο αναζητούνται τρόποι ούτως ώστε να πραγματοποιηθεί ομαλά η μετάβαση σε συνθήκες κοινωνικής ειρήνης και πολιτικής σταθερότητας. Πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο κατά την οποία, μέσα από την εφαρμογή διαδικασιών μεταβατικής δικαιοσύνης, θύματα και θύτες καλούνται να διαχειριστούν το τραυματικό παρελθόν προκειμένου να διασφαλιστεί η αρμονική τους συμβίωση στο εξής. Κατά την εφαρμογή πολιτικών μεταβατικής δικαιοσύνης επιχειρείται η αξιόπιστη καταγραφή των συντελεσμένων εγκλημάτων και η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης των πολιτών στο σύστημα απόδοσης δικαιοσύνης. Παράλληλα λαμβάνονται μέτρα για την πολύπλευρη αποκατάσταση, υλική και ηθική, της βλάβης που έχουν υποστεί τα θύματα αλλά και την αναμόρφωση του ιστορικού αφηγήματος όταν αυτό θέτει άτομα και κοινωνικές ομάδες σε μειονεκτική θέση. Κύρια επιδίωξη της μεταβατικής δικαιοσύνης είναι η εδραίωση της κοινωνικής σταθερότητας και η αποτροπή ανάλογων φαινομένων βίας στο μέλλον.

Η διεθνής εμπειρία, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, δείχνει πως, σε θεσμικό επίπεδο, δύο είναι οι βασικοί πυλώνες της μεταβατικής δικαιοσύνης. Πρώτος από αυτούς είναι η θέσπιση νόμου αμνήστευσης. Η παροχή αμνηστίας στους δράστες προηγείται συνήθως και χρονικά, καθώς κύριο μέλημα των πολιτικών δρώντων είναι η εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου κοινωνικής ασφάλειας και σταθερότητας. Ακολουθεί η σύσταση επιτροπών αλήθειας, με στόχο διττό: αφ ενός να διερευνηθεί η αλήθεια σχετικά με τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στο πρόσφατο παρελθόν και αφετέρου να αποκατασταθεί υλικά ή και ηθικά η βλάβη που υπέστησαν τα θύματα. Εξετάζοντας παραδείγματα των επιτροπών αλήθειας στην Αργεντινή, τη Χιλή, τη Νότια Αφρική, διαπιστώνει κανείς ότι η συμβολή τους υπήρξε καθοριστική σε θέματα διατήρησης της κοινωνικής σταθερότητας στο μεσοπρόθεσμο μετά την

μετάβαση διάστημα. Ωστόσο, αυτός ακριβώς ο προσανατολισμός τους σε θέματα πολιτικής σταθερότητας λειτούργησε σε πολλές περιπτώσεις εις βάρος της αλήθειας με πολλαπλά αρνητικά αποτελέσματα μακροπρόθεσμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Νότια Αφρική όπου έως σήμερα, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά την κατάργηση του Απαρτχάιντ, το πρόβλημα της κοινωνικής ανισότητας παραμένει οξύ, ενώ επικρατεί έντονη δυσαρέσκεια σε ευρύτετες ομάδες του πληθυσμού, με τους διεθνείς παρατηρητές να εκφράζουν φόβους για έκρηξη αντιδράσεων και πιθανή κοινωνική εκτροπή στο άμεσο μέλλον.

Η εξέλιξη της μεταβατικής δικαιοσύνης δεν περιορίζεται στις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται σε επίσημο κρατικό ή διακρατικό επίπεδο. Κρίσιμη είναι η δράση κοινωνικών ακτιβιστικών ομάδων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στη Χιλή, ο ακούραστος αγώνας των συγγενών των εξαφανισμένων για την διερεύνηση της «ευρύτερης αλήθειας» είχε ως αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός δραστών να οδηγηθούν ενώπιον της δικαιοσύνης και να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους. Στην Κύπρο, παρότι πολιτικά η σύγκρουση παραμένει παγωμένη και το κυπριακό ζήτημα έως σήμερα παραμένει άλυτο, οι οικογένειες των Ελλήνων Κυπρίων και των Τούρκων Κυπρίων αγνοουμένων κατάφεραν να συνεργαστούν, σε μία βάση αμοιβαίας υποστήριξης και αλληλεγγύης και να ικανοποιήσουν αμφότερες την ανθρωπιστική τους ανάγκη για εντοπισμό και ταυτοποίηση των σορών των οικείων τους. Το κίνημα των Μητέρων και των Γιαγιάδων στην Αργεντινή και η απαίτησή τους να μάθουν για την τύχη των παιδιών και των εγγονιών τους λειτούργησε, όπως είδαμε, καταλυτικά στην εξέλιξη της βιοιατρικής και της εγκληματολογικής επιστήμης. Η επιστήμη εν γένει, χάρη στη δράση των ακτιβιστικών ομάδων ανά τον κόσμο, στρατεύτηκε στην υπηρεσία της μεταβατικής δικαιοσύνης παρέχοντας ολοένα και πιο εξελιγμένα εργαλεία σε όσους αναζητούν να μάθουν και να κατανοήσουν την «ευρύτερη αλήθεια».

Η μεταβατική δικαιοσύνη λειτουργεί κυρίως σε επίπεδο κοινωνικών ομάδων αποσκοπώντας στη συμφιλίωση και την αρμονική συμβίωση θυμάτων και δραστών και στη συνέχιση της ομαλής λειτουργίας της εκάστοτε κοινότητας που έχει βιώσει κάποιου είδους τραυματικά γεγονότα στο πρόσφατο παρελθόν. Αλληλένδετη με τη μεταβατική δικαιοσύνη είναι η επανορθωτική δικαιοσύνη. Εδώ το ζητούμενο είναι η πολύπλευρη επανόρθωση της βλάβης που έχει υποστεί το θύμα μέσα από μια εναλλακτική διαδικασία απόδοσης δικαιοσύνης που ξεφεύγει από τα στενά όρια της

θεσμοθετημένης ανταποδοτικής-τιμωρητικής δικαιοσύνης. Συνδυετικός κρίκος μεταβατικής και επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι η προσπάθεια αποκατάστασης της ζημιάς που έχουν υποστεί τα θύματα. Επιπρόσθετα, και στις δύο περιπτώσεις ο ρόλος των κοινωνικών κινημάτων είναι κρίσιμος για την εξέλιξη του τρόπου απόδοσης δικαιοσύνης και την εφαρμογή των συγκεκριμένων εναλλακτικών πρακτικών. Σημείο εκκίνησης των μεταβατικών διαδικασιών αποτελεί ένας ευρύτερος πολιτικό-κοινωνικός σχεδιασμός με απώτερο στόχο τη συμφιλίωση κοινωνικών ομάδων που συνήθως εξέρχονται από συγκρουσιακές καταστάσεις. Η επανορθωτική δικαιοσύνη διαφοροποιείται ως προς αυτό καθώς αποτελεί ένα είδος καθημερινής εφαρμογής των εναλλακτικών πρακτικών απόδοσης δικαιοσύνης μέσω των οποίων επιτυγχάνεται βραχυπρόθεσμα αλλά και μακροπρόθεσμα η ομαλή λειτουργία του κοινωνικού συνόλου. Ενώ η μεταβατική δικαιοσύνη μπορεί να πει κανείς σχεδιάζεται και εφαρμόζεται κύρια σε μακρο-επίπεδο η επανορθωτική δικαιοσύνη λειτουργεί σε μικρο-επίπεδο εστιάζοντας την προσοχή της και σχεδιάζοντας τις πρακτικές της προσωποποιημένα ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των προσώπων που εμπλέκονται στο εκάστοτε περιστατικό άσκησης βίας.

Από τη δεκαετία του 1970, εποχή που άρχισε να μελετάται από την ακαδημαϊκή-επιστημονική κοινότητα η αναγκαιότητα εφαρμογής επανορθωτικών πρακτικών, έχουν γίνει σημαντικά βήματα ως προς τη θεσμική πλαισίωση και κατοχύρωση της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Διεθνείς οργανισμοί, όπως ο ΟΗΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης, έχουν εκδώσει σειρά οδηγιών προς τις χώρες - μέλη τους, στις πιο πρόσφατες εκ των οποίων γίνεται ρητή αναφορά στην αναγκαιότητα σταδιακής αναδιαμόρφωσης των ποινικών διαδικασιών και της ένταξης επανορθωτικών τακτικών σε κάθε στάδιο απονομής δικαιοσύνης και απέναντι σε κάθε είδους παραβατική συμπεριφορά. Ιδιαίτερα σημαντική ως προς αυτή την εξέλιξη υπήρξε η συνεισφορά κοινωνικών κινημάτων, υπέρμαχων της επανορθωτικής δικαιοσύνης, όπως η μεγαλύτερη σήμερα ΜΚΟ που δραστηριοποιείται στο πεδίο αυτό στην Ευρώπη, το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Επανορθωτική Δικαιοσύνη.

Το καθιερωμένο θεσμικά σύστημα ανταποδοτικής δικαιοσύνης που εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά στην τιμωρία του εκάστοτε δράστη, λειτουργεί χωρίς να λαμβάνει υπ' όψη τις ανάγκες των εμπλεκομένων, ήτοι του θύματος, του θύτη και της ευρύτερης κοινότητας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μη λειτουργεί αποτρεπτικά ως προς την τέλεση ανάλογων εγκλημάτων στο μέλλον, ενώ η τιμωρία του δράστη,

χωρίς την αντίστοιχη επανόρθωση της βλάβης που αυτός προκάλεσε, αφήνει επί της ουσίας έκθετο το θύμα δίχως να ικανοποιεί την βαθύτερη ανάγκη του για απόδοση δικαιοσύνης. Παράλληλα, όταν στη θέση του θύτη βρίσκονται κράτη, στρατοί ή οικονομικά ισχυρές επιχειρήσεις, ο αγώνας των θυμάτων δυσχεραίνεται ακόμα περισσότερο, καθώς δεν διαθέτουν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, τους πόρους, την τεχνογνωσία και τα μέσα προκειμένου να ερευνήσουν και να δημοσιοποιήσουν όσα έχουν υποστεί ώστε να μπορούν να διεκδικήσουν σχετική υλική ή και ηθική αποζημίωση.

Η Forensic Architecture είναι μια διεπιστημονική ομάδα που δραστηριοποιείται κατ' εξοχήν σε υποθέσεις παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με θύτες, μεταξύ άλλων, κράτη, στρατούς και οικονομικά ισχυρούς δρώντες . Συνεργάζεται με άτομα ή και κοινότητες που βάλονται από αυτές τις μορφές βίας παρέχοντάς τους επιστημονική υποστήριξη προκειμένου να διεκδικήσουν απονομή δικαιοσύνης εντός και εκτός των δικαστικών αιθουσών (Λεβίδης, 2022). Οι Forensic Architects αξιοποιούν τα μέσα που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία και ακολουθώντας μία διαδικασία σύνθεσης και συνεχούς επαλήθευσης πληροφοριών προσεγγίζουν πολύπλευρα την αλήθεια σχετικά με το τι ακριβώς έχει συμβεί κατά την τέλεση ενός εγκλήματος. Το οπτικοακουστικό υλικό που προκύπτει ως προϊόν της εκάστοτε έρευνάς τους, προβάλλεται στο δικαστήριο, αλλά και σε χώρους εκτός αυτού, έτσι ώστε να καταστεί ορατή η χωρική και χρονική αλληλουχία των γεγονότων στα μέλη του δικαστηρίου, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Όπως χαρακτηριστικά εξηγεί ο Στέφανος Λεβίδης, *«Το ζητούμενο είναι το προϊόν της δουλειάς μας να φτάσει σε ένα ευρύ κοινό, να συζητηθεί και να αναδιαμορφώσει τους όρους υπό τους οποίους συζητάμε για ένα συμβάν. Να αλλάξει το αρχικό αφήγημα, το οποίο συνήθως προέρχεται από φορείς εξουσίας και να επαναδιατυπωθεί με βάση τα πραγματικά γεγονότα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Παύλου Φύσσα, άλλαξε, μετά τα όσα αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας, το αρχικό αφήγημα σύμφωνα με το οποίο επρόκειτο για μια δολοφονία που έλαβε χώρα σε συμπλοκή μεταξύ οπαδών διαφορετικών ποδοσφαιρικών ομάδων»* (Λεβίδης, 2022).

Η μελέτη των υποθέσεων που έχουν αναλάβει οι Forensic Architects στη χώρα μας αναδεικνύει σε ποιο βαθμό ο ρόλος τους είναι καταλυτικός στην υποστήριξη των θυμάτων στην προσπάθειά τους να διεκδικήσουν την επανόρθωση της ζημιάς που έχουν υποστεί. Ειδικότερα, η πλατφόρμα που δημιούργησαν σε

συνεργασία με ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον τομέα της υποστήριξης μεταναστών και προσφύγων παρείχε υλικό στις αρμόδιες για τη δράση της Frontex ευρωπαϊκές επιτροπές με αποτέλεσμα τον περιορισμό των ευρωπαϊκών κονδυλίων που δαπανώνται για τη λειτουργία του συγκεκριμένου φορέα. Στη δίκη της Χρυσής Αυγής που βρίσκεται σε εξέλιξη κατά την τρέχουσα περίοδο στο Εφετείο Αθηνών, οι αστυνομικοί που ήταν παρόντες στο σημείο πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα, αλλάζουν ο ένας μετά τον άλλο τις καταθέσεις τους σχετικά με την θέση και τις κινήσεις τους κατά το επίμαχο χρονικό διάστημα. Πλέον επιβεβαιώνουν ότι πρωτόδικα απέκρυψαν στοιχεία, τα οποία στη συνέχεια αναδείχθηκαν και παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο ως αποτέλεσμα της έρευνας των δικανικών αρχιτεκτόνων.

Η ετυμηγορία του δικαστηρίου για τη δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου απείχε κατά πολύ από το να ικανοποιήσει την ανάγκη της οικογένειάς του για απόδοση δικαιοσύνης. Οι οικείοι του, ωστόσο, με τη στήριξη των δικανικών αρχιτεκτόνων, συνέχισαν να αγωνίζονται προκειμένου να ειπωθεί δημόσια η αλήθεια για τον τρόπο και την αιτία θανάτου του. Ως αποτέλεσμα της προσπάθειάς τους την 26η Ιανουαρίου 2023, με ομόφωνη απόφαση της Επιτροπής Αναφορών του Ευρωκοινοβουλίου, η υπόθεση της δολοφονίας του Ζακ Κωστόπουλου παραπέμφθηκε προς εξέταση στην Επιτροπή για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ε.Ε. Όπως δήλωσε η μητέρα του, Ελένη Κωστοπούλου, απευθυνόμενη στα μέλη της Επιτροπής, *«Θέλω να ξέρουν όλοι γιατί πέθανε ο γιος μου. Πέθανε για αυτό που ήταν και για αυτά που πίστευε, και όχι για τα ψέματα που ακούστηκαν και στο δικαστήριο»* (Ναυτεμπορική, 2023).

Η δράση της Forensic Architecture διέπεται, από τις θεμελιώδεις αρχές της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Στο επίκεντρο των πρακτικών που αναπτύσσει τίθενται τα θύματα της βίας, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για άτομα ή κοινότητες που τα δικαιώματά τους παραβιάζονται από κρατικούς μηχανισμούς καταστολής, από το στρατό ή από οικονομικά ισχυρούς δρώντες. Με τις έρευνές που πραγματοποιεί συμβάλλει στην ανάδειξη της αλήθειας και την πρόοδο της εκάστοτε αποκαταστατικής διαδικασίας. Λειτουργεί, όπως και η επανορθωτική δικαιοσύνη σε ένα πλαίσιο ενεργής, πολύπλευρης υποστήριξης των θυμάτων ενώ προσδίδει στα θύματα ορατότητα ώστε να εκφραστούν και να μιλήσουν με ασφάλεια για όλα όσα έχουν βιώσει. Ταυτόχρονα, η συμβολή της σε θέματα μεταβατικής δικαιοσύνης

κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική με δεδομένο ότι αναδεικνύει συστηματικά ιστορικές πτυχές που είτε παραλείπονται από το επίσημο ιστορικό αφήγημα είτε παρουσιάζονται παραποιημένες για να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες. Τα επιχειρήματα που τεκμηρίωσαν οι Forensic Architects απέναντι στους ισχυρισμούς του προέδρου Πούτιν περί «χριστιανικής παράδοσης στην Ουκρανία», απέναντι στην προσπάθεια να παρουσιασθεί ο Ζακ Κωστόπουλος ως επίδοξος ληστής και απέναντι στον χαρακτηρισμό της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα ως περιστατικό οπαδικής βίας αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα στα οποία η συμβολή της Forensic Architecture ως πρακτικής αποκατάστασης των θυμάτων υπήρξε καθοριστική.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης καλύφθηκαν, με οδηγό την πλούσια σχετική βιβλιογραφία, ζητήματα μεταβατικής και επανορθωτικής δικαιοσύνης εστιάζοντας κύρια στην εφαρμογή μεταβατικών και επανορθωτικών πρακτικών στη σύγχρονη πραγματικότητα. Η έρευνα κατέδειξε πως για το σύνολο των εμπλεκόμενων -θυμάτων, θυτών και κοινωνικού συνόλου- η εφαρμογή εναλλακτικών πρακτικών απόδοσης δικαιοσύνης παρέχει πολλαπλά οφέλη. Η προσέγγιση της αλήθειας δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι μονοδιάστατη και η λειτουργία του δικαστικού συστήματος οφείλει να απαγκιστρωθεί από το θεσμοθετημένο σύστημα απονομής δικαιοσύνης, ήτοι τον προσανατολισμό στην τιμωρία του δράστη και μόνο. Οποσδήποτε, για να έχει η εφαρμογή επανορθωτικών πρακτικών τα επιθυμητά αποτελέσματα, θα πρέπει αυτή να λαμβάνει χώρα πάντα βασιζόμενη στις αρχές της ελεύθερης, ισότιμης συμμετοχής και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όλων των εμπλεκόμενων. Στο σημείο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετηθεί σε μελλοντικό χρόνο η δυνατότητα ένταξης των επανορθωτικών πρακτικών στη σχολική καθημερινότητα τόσο μέσω της εφαρμογής διδακτικών σεναρίων όσο και μέσω της βιωμένης εμπειρίας. Η εξάσκηση των παιδιών, από την προσχολική ακόμα ηλικία, έτσι ώστε να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με όρους επανορθωτικής δικαιοσύνης αποτελεί ίσως τον βέλτιστο τρόπο αποτροπής εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς στο μέλλον.

Το δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας αφιερώθηκε στη μελέτη του τρόπου λειτουργίας της Forensic Architecture και αναδείχθηκε με συγκεκριμένα παραδείγματα από τον ελληνικό και διεθνή χώρο η συμβολή της στην υποστήριξη των θυμάτων είτε πρόκειται για μεμονωμένα άτομα είτε για ολόκληρες κοινότητες

που υφίστανται κάθε μορφής βία. Σύντομα, σε μέγιστο χρονικό ορίζοντα δύο ετών, η ομάδα της δικανικής αρχιτεκτονικής πρόκειται να προχωρήσει στην ίδρυση γραφείου ερευνών στην Ελλάδα. Όπως εξηγεί ο Στέφανος Λεβίδης, η συγκεκριμένη κίνηση κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να διεξάγουν τις έρευνές τους στον τόπο που λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα και να παρακολουθούν πιο αποτελεσματικά την πορεία των υποθέσεων που μελετούν. Σε μελλοντικό χρόνο αξίζει να μελετηθεί σε βάθος η δράση των δικανικών αρχιτεκτόνων στη χώρα μας, ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν και συνεργάζονται με ΜΚΟ και άλλες κοινωνικές συλλογικότητες που δραουν στην περιοχή και η εξέλιξη των δράσεών τους από πλευράς αποτελεσματικότητας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε επίσης, μέσω της μελέτης συγκεκριμένων παραδειγμάτων, να αναδειχθεί πως ο χώρος, ο χρόνος και οι άνθρωποι διατηρούν μεταξύ τους μια σχέση σύνθετη, δυναμική και πολυδιάστατη, η οποία θα πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπόψη κατά την εξέταση και εκδίκαση κάθε είδους ποινικών αδικημάτων.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Βιβλία

1. Bachelard, G. (1957). *La poétique de L 'espace*. Paris: Presses Universitaires de France.
2. Brooks, R. L. (1999). *When sorry isn't enough the controversy over apologies and reparations for human injustice*. New York: New York University Press.
3. Cajani, L., Lässig, S., & Repoussi, M. (επιμ.) (2019). *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the post-Cold War era*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
4. Demantowsky, M. (2018) «What is Public History». Στον συλλογικό τόμο: Demantowsky, M.(επιμ.) *Public History and School*. Berlin: De Gruyter.
5. Irani, G., & Nathan, C. (2006). Apologies and Reconciliation: Middle Eastern Rituals. Στον συλλογικό τόμο: E. Barkan & A. Karn (επιμ.), *Taking wrongs seriously: Apologies and reconciliation*. Stanford, CA: Stanford University Press.
6. González-Ruibal, A., Vila, X., & Caesar, R. (2015). Ethics, Archaeology, and Civil Conflict: The Case of Spain. Στον συλλογικό τόμο Gonzalez-Ruibal, A., & Moshenska, G. *Ethics and the Archaeology of Violence* (pp. 113-136). New York: Springer.
7. Goudiras, D., & Rantzou, M. (2013). The image of the Balkan "other"/ the neighbor in the Greek School. Στο M. Rantzou (Επιμ.), *Στον συλλογικό τόμο: The Image of the "Other"/ The Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σσ. 25-40). Thessaloniki: University of Macedonia .
8. Pelt, R. J. (2014). The Architecture of Negation. (συνέντευξη στον E. Weizman). Στον συλλογικό τόμο: Forensic Architecture (επιμ.) *Forensis The Architecture of Public Truth*. London: Sternberg Press
9. Pelt, R. J. (2016). *The Case for Auschwitz: Evidence from the Irving Trial*. Indiana: Indiana University Press.
10. Peraica, A., & Peraica, A. (2009). *Victims' symptom: (PTSD and culture)*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.

11. Rotberg, R. I., & Thompson, D. (2000). *Truth v. justice: The Morality Of Truth Commissions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
  12. Roux, N. (n.d.). *Re-making the urban: Memory and Spatial Transformation in South Africa's Eastern Cape* (Διδακτορική διατριβή). Birkbeck University of London.
  13. Schmidt, M. (2014). *Drinking with ghosts: The aftermath of Apartheid's Dirty war*. Cape Town: BestRed.
  14. Teitel, R. G. (2002). *Transitional justice*. Oxford i pozostale: Oxford University Press.
  15. Zarankin , A., & Salerno, M. (2011). «The Engineering of Genocide: An Archaeology of Dictatorship in Argentina». Στον συλλογικό τόμο: A. Myers , G. Moshenska (επιμ.), *Archaeologies of Internmen*. Springer Science and Business Media.
- Επιστημονικά Περιοδικά και Εφημερίδες
16. Goñi, U. (2017). «40 years later, the mothers of Argentina's 'disappeared' refuse to be silent.» *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/28/mothers-plaza-de-mayo-argentina-anniversary>. Ανάκτηση: 13/01/2023
  17. Hirsch, M. (2008). «The generation of Postmemory». *Poetics Today*, 29(1), 103-128. doi:10.1215/03335372-2007-019
  18. Lezra, E. (2014). «A pedagogy of empathy for a world of atrocity». *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 36(5), 343-371. doi:10.1080/10714413.2014.958374 Ανάκτηση: 12/11/2014
  19. Maishman, E. (2022). «Hebe de Bonafini: Co-founder of Argentina's Plaza de Mayo mothers group dies at 93.» BBC NEWS: <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-63697367> Ανάκτηση: 10/02/2023
  20. Malik, M. (2018). «President signs Fata-KP merger bill into law» *The Nation*. <https://nation.com.pk/01-Jun-2018/president-signs-fata-kp-merger-bill-into-law>. Ανάκτηση: 07/08/2022
  21. Monshenska, G. (2010) «Working with Memory in the Archeology of Modern Conflict». *Cambridge Archaeological Journal*, 20(01), σ. 33-48. http://journals.cambridge.org/abstract_S095977431000003X

22. Ανάκτηση: 24/1/2022.
23. Röttger, K. (2011). «Beyond Medusa. recovering history on stage». *Arcadia - International Journal for Literary Studies*, 45(2). doi:10.1515/arca.2010.022
24. Roux, N. (2015) «*Remaking the urban: Memory and spatial transformation in South Africa's Eastern Cape.*» Διδακτορική διατριβή. Birkbeck, University of London
25. Szymanski, T. (2002, 10). «Mothers in Arms.» *World Press Review* <https://www.worldpress.org/Americas/677.cfm> Ανάκτηση: 10/02/2023
26. Vasilescu, C. (2021). «*Security Democracy and Cities Conference.*» European Forum For Urban Security: <https://efus.eu/efusconference2021/cristina-vasilescu/> Ανάκτηση: 30/12/2022
27. Wainwright, O. (2016). «Alejandro Aravena's Venice architecture biennale: 'We can't forget beauty in our battles'.» *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/artanddesign/2016/may/26/venice-architecture-biennale-alejandro-aravena>. Ανάκτηση: 19/08/2022

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Βιβλία

1. Αλεξιάκη, Ε. (2023). «Καλλιτεχνικές παρεμβάσεις, προφορικές ιστορίες και ιστορικά τεκμήρια: διασυνδέσεις σε εκθεσιακά-μνημονικά περιβάλλοντα για το δύσκολο παρελθόν». Πρακτικά Ημερίδας «Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: ιστοριογραφία, τραυματική μνήμη, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση», Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου, 28/5/2022 (υπό δημοσίευση).
2. Αλεξιάκη, Ε. (2022). «Τέχνη και μεταβατική δικαιοσύνη. Τόποι συμφιλίωσης στο έργο της Αρτέμιδας Αλκαλάη.» Στο συλλογικό τόμο: Γ. Κόκκινος, Π. Κιμουρτζής, & Μ. Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Ασίνη.
3. Αλιέντε, Ι. (1986). *Το σπίτι των πνευμάτων*. (Κ. Σωτηριάδου-Μπαράχας, μτφρ.) Αθήνα: Ωκεανίδα.
4. Βάιτμαν, Ε. (2021). *Forensic Architecture. Η βία στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας*. (Σ. Λεβίδης, επιμ. και Δ. Καπράνου, μτφρ.) Αθήνα: Νήσος.
5. Βαρβία, Χ., Λεβίδης, Σ., Rowat, S. και Weizman, E. (2018). *Έκθεση εξέτασης οπτικοακουστικού υλικού της δικογραφίας που αφορά την δολοφονία του Παύλου*

Φύσσα, την 18η Σεπτεμβρίου 2013. Goldsmiths, University of London. Λονδίνο: Forensic Architecture. https://content.forensic-architecture.org/wp-content/uploads/2019/06/GOLDEN-DAWN-REPORT_2018.10.19_GR.pdf.

Ανάκτηση: 27/1/2023.

6. Βερβενιώτη, Τ.(2021) *Οι άμαχοι του ελληνικού εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης*. Αθήνα:Κουκίδα.
7. Κόβρας, Ι. (2021). *Ακτιβισμός και η Εξέλιξη της Μεταβατικής Δικαιοσύνης*. Αθήνα: Επίκεντρο.
8. Κόκκινος, Γ. (2023) «Κριτικά σχόλια για το πρόγραμμα “Μνήμες Κατοχής” (MOG)» Πρακτικά Ημερίδας «*Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: ιστοριογραφία, τραυματική μνήμη, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*», Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου, 28/5/2022 (υπό δημοσίευση).
9. Κόκκινος, Γ., Κιμουρτζής, Π., & Καρασαρίνης, Μ. (2020). « Ιστορία και Διακιοσύνη: Ιδεολογικοπολιτικό Ζήτημα, Ιστοριογραφικό Πρόβλημα, Καίρια πτυχή του Ιστορικού Εγγραμματισμού.» στον συλλογικό τόμο: Γ. Κόκκινος, Π. Κιμουρτζής, & Μ. Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Ασίνη.
10. Κόκκινος, Γ., & Γατσωτής, Π. (επιμ.), (2020). *Για μια Σφαιρική και Πολυδιάστατη Ιστορική Εκπαίδευση. Θεωρητικός σχεδιασμός, εννοιολογικός οπλισμός, περιβάλλοντα μάθησης, σχέδια εργασίας* . (Γ. Κόκκινος, & Π. Γατσωτής, Επιμ.) Πεδίο .
11. Κόκκινος, Γ. (2007). «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο». Στον συλλογικό τόμο:Γ. Κόκκινος, (επιμ.) *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο Ελληνικό Σχολείο*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
12. Λεμονίδου, Ε. (2015) «Δημόσια ιστορία. Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα». Στον συλλογικό τόμο: *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα*.Αθήνα: Επίκεντρο
13. Λεμονίδου, Ε. (2013) «Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Ιστοριογραφία, Δημόσια Ιστορία και Ιστορική Εκπαίδευση». Στον συλλογικό τόμο: Παληκίδης, Α. (επιμ.) *«Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου»* Θεσσαλονίκη:Επίκεντρο
14. Λιάκος, Α. (2020). *Ο Ελληνικός 20ος Αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.
15. Παπανδρέου, Ζ. (2023). «Η σημασία της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης για την επούλωση των ιστορικών τραυμάτων», Πρακτικά Ημερίδας «Το MOG ως

αντικείμενο μελέτης: ιστοριογραφία, τραυματική μνήμη, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση», Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου, 28/5/2022 (υπό δημοσίευση).

16. Παπανδρέου, Ζ. (2020). « Ζητήματα αποκατάστασης διαιρεμένων ή τραυματισμένων κοινοτήτων» .» στον συλλογικό τόμο: Γ. Κόκκινος, Π. Κιμουρτζής, & Μ. Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Ασίνη.
17. Παπανδρέου, Ζ. (2018). *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο 1944-2018*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
18. Σαλβάνου, Α. (2021). *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε;*. Αθήνα: Ασίνη.
19. Traverso, E. (2021). *Ιδιότυπα παρελθόντα. Το "εγώ" στη γραφή της ιστορίας*. (Ν. Κούρκουλος, Μεταφρ.) Αθήνα : Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου .
20. Χαμηλάκης, Γ., & Γκρήνπεργκ, Ρ. (2022). *Αρχαιολογία, έθνος και φυλή*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Επιστημονικά περιοδικά και Εφημερίδες

21. Αυγουστής, Α. (2022). «Ένας φαντάρος της ένδοξης Ελληνικής Μεραρχίας που γύρισε νεκρός από την Κύπρο.» *Ελευθερία*. <https://www.eleftheria.gr/>. Ανάκτηση: 21/01/2023.
22. Ναυτεμπορική. (2023, 01 27). «Ζακ Κωστόπουλος: Στην επιτροπή LIBE του Ευρωκοινοβουλίου η δολοφονία.» *Ναυτεμπορική*. <https://www.naftemporiki.gr/society/1432242/zak-kostopoylos-stin-epitropi-libe-toy-eyrokoinovoylioy-i-dolofonia/>. Ανάκτηση: 30/01/2023

Νομοθεσίες – Υπομνήματα

1. Council of Europe (2015). *EU's support to transitional justice*. (2015). <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13576-2015-INIT/en/pdf>. Ανάκτηση: 21/10/2022
2. Council of Europe (2018). *Recommendation CM/Rec(2018)8 of the Committee of Ministers to member States*. Council of Europe. (2018). <https://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/2018/10/Recommendation-CM-Rec-2018-of->

- [the-Committee-of-Ministers-to-member-States-concerning-restorative-justice-in-criminal-matters-.pdf](#). Ανάκτηση: 12/10/2022
3. European Forum for Restorative Justice (2021). *Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice*.
[https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2021-11/EFRJ Manual on Restorative Justice Values and Standards for Practice.pdf](https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2021-11/EFRJ_Manual_on_Restorative_Justice_Values_and_Standards_for_Practice.pdf). Ανάκτηση: 21/10/2022
  4. Forensic Architecture. (2019). *Προκαταρκτική Έκθεση Ανάλυσης Οπτικοακουστικού Υλικού που αφορά τον Βίαιο Θάνατο του Ζακ Κωστόπουλου*. Forensic Architecture, investigation: https://content.forensic-architecture.org/wp-content/uploads/2019/04/Visible-Cameras-Report_2019.04.01_compressed.pdf.
Ανάκτηση: 22/01/2023
  5. Human Rights Watch. (2022). *World Report 2022, South Africa*. Retrieved from Human Rights Watch: <https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/south-africa> Ανάκτηση: 25/01/2023
  6. Memorandum of understanding and principles of cooperation for the establishment of the Babyn Yar Holocaust Memorial in the territory of the city of Kyiv.
<https://babynyar.org/storage/main/8a/db/8adb97e1e2ae8013267b81df84ee53d9095bbc167a342fd1c32bdf4c342267aa.pdf>. Ανάκτηση: 07/09/2022
  7. Safer Communities Directorate. (2019). *Uses of Restorative Justice: evidence review*. Scottish Government. <https://www.gov.scot/publications/rapid-evidence-review-uses-restorative-justice/>. Ανάκτηση: 01/01/2023
  8. Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. (2013). *Συμβούλιο της Ευρώπης*.
<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-127545&filename=STICHTING%20MOTHERS%20OF%20SREBRENICA%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20NETHERLANDS%20-%20%205BGreek%20Translation%5D%20by%20the%20COE%2FECHR.docx&logEvent=False> Ανάκτηση: 14/01/2023
  9. Ντογιάκος, Ι. (2014). *Εισαγγελική Πρόταση Εισαγγελέα Εφετών στη Δίκη της Χρυσής Αυγής*. <https://goldendawnwatch.org/tekmiriosi-2/>. Ανάκτηση: 14/10/2022

Διαδικτυακές πηγές

1. CELS. *Center for Legal and Social Studies*. (2023). CELS presentation: <https://www.cels.org.ar/web/en/presentacion/>. Ανάκτηση: 20/10/2022
2. Chapman, T. (2020). “*Interview with Tim Chapman On the challenges and prospects of 20th anniversary year of the European Forum for Restorative Justice.*” <https://www.euforumrj.org/en/interview-tim-chapman>. Ανάκτηση: 12/09/2022
3. European Forum for Restorative Justice (2020). *TIM CHAPMAN BIO*. <https://www.euforumrj.org/en/board> Ανάκτηση: 12/09/2022
4. European Forum for Restorative Justice (2022). *Newsletter of the EFRJ*. EFRJ: https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2022-12/Vol_23_3.pdf. Ανάκτηση: 29/12/2022
5. European Research Council (2022). *ERC at a glance*. <https://erc.europa.eu/about-erc/mission>. Ανάκτηση: 21/07/2022
6. Forensic Architecture (2012). *Drone Strike in Miranshah (ICA edit)*. <https://forensic-architecture.org/investigation/drone-strike-in-miranshah>. Ανάκτηση: 12/09/2022
7. Forensic Architecture (2018). *Forensic Architecture Background and Project Description*. <https://forensic-architecture.org/about/press-contact> Ανάκτηση: 07/08/2022
8. Forensic Architecture (2016). *Pushbacks across the Evros/Merice river: situated testimony*. forensic architecture/investigation: <https://forensic-architecture.org/investigation/evros-situated-testimony>. Ανάκτηση: 20/01/2023
9. Forensic Architecture (2022). *Russian Strike on the Kyiv TV Tower*. <https://forensic-architecture.org/investigation/russian-strike-on-kyiv-tv-tower>. Ανάκτηση: 05/09/2022
10. Killah P. (2011). *Hip Hop Elements*: <https://hiphop4elements.blogspot.com/2011/03/killah-past-killah-p.html>. Ανάκτηση: 31/10/2022
11. Naval Postgraduate School. (2022). *Modern History of Federally Administered Tribal Areas*.

- https://nps.edu/documents/105988371/107571254/FATA_history.pdf/dddf8925-b965-4624-807b-c89f688b81fe Ανάκτηση: 07/08/2022
12. Onassis Foundation (2019). *Μια συνέντευξη με τους Forensic Architecture για τις υποθέσεις του Παύλου Φύσσα και του Ζακ Κωστόπουλου*.
<https://www.onassis.org/el/culture/publications/for-ever-more-images/interview-forensic-architecture-cases-pavlos-fyssas-and-zak-kostopoulos>. Ανάκτηση: 03/09/2022
13. Putin, V. (2022). *Διάγγελμα του Ρώσσου Προέδρου στο λαό της Ρωσίας πριν την έναρξη του πολέμου με την Ουκρανία*. Επίσημη Ιστοσελίδα του Κρεμλίνου:
<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>. Ανάκτηση: 07/09/2022
14. Sebregondi, F. (2022). Retrieved 10 February 2022, from PATTRN:
<http://patrn.co/#about>.
15. State of Concept Athens (2019) *Violence, Fast and Slow*.
<https://stateofconcept.org/exhibition/forensic-architecture/>. Ανάκτηση: 03/03/2023
16. The foundation and Babyn Yar Holocaust Memorial Center. Retrieved
<https://babynyar.org/en/about>. Ανάκτηση: 07/09/2022
17. The Spaces of Restorative Transitional Justice. (2022). Leticia Listening Acts:
<https://listeningacts.org/spaces/>. Ανάκτηση: 18/01/2023
18. Winning, A., & Roelf, W. (2021, 07 13). *Worst violence in years spreads in South Africa as grievances boil over*. REUTERS
<https://www.reuters.com/world/africa/looting-violence-grips-south-africa-after-zuma-court-hearing-2021-07-13/>
19. Γκουσμάν, Π. (Σκηνοθέτης). (2010). *Νοσταλγώντας το φως* [Ντοκυμαντέρ].
<https://greekdocumentaries2.blogspot.com/2013/09/nostalgia-for-light.html>
Ανάκτηση: 11/02/2023
20. Δασκαλοπούλου, Ν. (2018). Βίντεο-ντοκουμέντο: Το 2ο λιντσάρισμα του Ζακ Κωστόπουλου. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*.
https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/165912_binteo-ntokoymento-2o-lintsarisma-toy-zak-kostopoyloy. Ανάκτηση: 22/01/2023
21. *Περιφερειακό Κέντρο Πληροφόρησης του ΟΗΕ*. (2022). Ηνωμένα Έθνη:
<https://unric.org/el>. Ανάκτηση: 29/12/2022

Κατάλογος εικόνων

Εικ.1. Οι «Γιαγιάδες της Plaza de Mayo» διαδηλώνουν κρατώντας πανό με φωτογραφίες των εξαφανισμένων εγγονιών τους. Φωτογραφία: Eduardo Di Baia/Associated Press/The Guardian, 2017.

<https://www.theguardian.com/world/2017/apr/28/mothers-plaza-de-mayo-argentina-anniversary>

Εικ.2. Αποτύπωση των Ρωσικών πυραυλικών επιθέσεων το Μάρτιο του 2022 σε μια αεροφωτογραφία τραβηγμένη το 1944 Φωτογραφία: Forensic Architecture and Center for Spatial Technologies.

<https://forensic-architecture.org/investigation/russian-strike-on-kyiv-tv-tower>

Εικ.3. Κατεστραμμένο κτήριο στην Μιρανσά μετά από επίθεση drone, κολλάζ. Φωτογραφία: Forensic Architecture; MSNBC

<https://forensic-architecture.org/investigation/drone-strike-in-miranshah>

Εικ.4. Τρισδιάστατη απεικόνιση δωματίου στην Μιρανσά μετά από επίθεση drone, έκθεση “Forensic Architecture: Hacia Una Estética Investigativa», Πόλη του Μεξικού, 2016 Φωτογραφία: Forensic Architecture

<https://forensic-architecture.org/investigation/drone-strike-in-miranshah>

Εικ.5. Πανό που ζητάει δικαιοσύνη για το φόνο του Ζακ Κωστόπουλου Φωτογραφία: INTIME./Καθημερινή,2022.

<https://www.kathimerini.gr/society/562238035/anavlitike-gia-tis-15-dekemvrioy-i-diki-gia-ton-thanato-toy-zak-kostopoyloy/>

Εικ.6. Δύο φωτογραφίες από διαφορετικές πηγές (αριστερά: MKO AlarmPhone, δεξιά: τουρκική ακτοφυλακή) που αποτυπώνουν το ίδιο περιστατικό drift-back, νότια της Λέσβου, στις 9 Αυγούστου 2020.

<https://forensic-architecture.org/investigation/drift-backs-in-the-aegean-sea>